

GYEKICZKY TAMÁS

"A SZÓ VESZÉLYES FEGYVER"

**(Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének
leírásához)**

Budapest 1989

**E könyvet a Szerző az MTA–SOROS Bizottság
által támogatott kutatás anyagából készítette.
A tanulmány 1987-ben az MTA Főtitkárának
Ifjúsági Díját nyerte el.**

**Szerkesztette
Gáthy Vera**

ISBN 963 8301 90 2

Kiadja az MTA Szociológiai Kutató Intézete

TARTALOM

I.	A vizsgált problémák megközelítési lehetőségeiről	5
	(a) A nyelvi közeg sajátossága	6
	(b) Politika, ideológia és nyelv	9
	(c) Ideológia és tudás	14
	(d) Néhány gondolat az "ötvenes évek" ideológiájáról	18
II.	Az ideológiai szövegek elemzése	20
	(a) A szavak	20
	(b) A mondatok	24
	(c) Kijelentések, állítások és gyakoriságok	26
	(d) A Kijelentések további elemzése	33
	1. A társadalomra veszélyesség bizonyítása	33
	2. Enyhítő körülmények és ideológiai érvelés	33
	3. Az ideológiai kijelentések néhány összefüggése	35
	4. Az ideológiai érvelés rendszere	36
	(A) Érdekek és érderendszer	36
	(B) A társadalomra veszélyesség tényezői	38
	(C) Az ítéletek ideológiai szövegeinek politikai-ideológiai háttere	41
III.	Az ítéletek ideológiájának néhány jellemzője	45
IV.	A fogalmak mélyén	61
	(a) A gazdaság	61
	(b) A politika	74
	(c) Morális-etikai normarendszerek	82
	(d) Egyén és társadalom	90

V. Még mélyebben – Az ideológiai szövegek statisztikai leírása	99
Jegyzetek	103
Függelék	111

I. A vizsgált problémák megközelítési lehetőségéről

Elemzésünk, amely az ideológiai szerkezet belső összefüggéseinek szociológiai tartalmára kérdez rá, a büntetőjogi ítéletekben található szövegek tartalom-elemzésére épül. A nyelvi tartalom számítógépes vizsgálata – melynek módszertanát a *Függelékben* közöljük – a nyelv belső logikáján keresztül világít rá a nyelvi kijelentések – Ideológiai állítások – társadalmi szerepére. Mivel az Ideológiák nyelv közegben fogalmazódnak meg, a nyelv elemzésével számos, az adott ideológia által közvetített társadalmilag – nyelveken kívül – létező összefüggés modellizálható.

Leírásunkat még teljesebbé igyekeztünk tenni a kommunikáció elméletének néhány gondolatának felhasználásával.

A vizsgált ideológiai szöveg általános és ugyanakkor speciális ideológiai tartalmakat hordoz. Nem dialektikus szójátékokkal akarjuk az olvasót farsztani; amivel itt foglalkozunk, komolyabb dolog ennél. Az elemzett ideológia olyan büntetőjogi ítéletekben található, amelyeket a munkában "fegyelmezetlenkedő" dolgozók ellen hoztak. Az ítéletek "születési ideje" 1952.¹ E tényben rejlik a speciális funkció, mivel az ideológiai szövegek az ítéletek szerkezetén belül az ítéletek legitimációját biztosították, ugyanis az adott bűncselekményeket elítélni hivatott jogszabály – mint ilyen – nem létezett. Racionális érvekkel támasztották alá az elítélt magatartásának társadalmi veszélyességét, a magatartással szemben foganatosított intézkedések megerősíthető és helyes voltát. A szövegek valóságképe így elsődleges fontosságú számunkra, holott a programideológiák társadalmi mibenlétét mi sem a valóság megismerésében véljük megtalálni.²

Annyiban általános ez az ideológia, amennyiben része a kor politikai ideológiájának, része a sajtóban, rádióban, brossúráirodalomban tömegesen terjesztett ideológiának. Mégis az, ami a teljes ideológiai rendszerből nem kerül be az ítéletek szövegeibe – Rákosi, Sztálin dicsőítése – épp olyan fontosak számunkra, mint azoknak a kijelentéseknek az elemzése, melyeket a jogszolgáltató apparátus átvett (pl. a társadalmi-történelmi folyamatok megközelítésének szemlélete).

Az általunk alkalmazott vizsgálati módszer természetesen csak az átvett és szövegszerűen megtalálható kijelentéshalmaz analízisát teszi lehetővé. Ennek ellenére a rendelkezésünkre álló kis számú elemzés felhasználásával megpróbáljuk végiggondolni az ötvenes évek ideológiái rendszerének néhány szociológiai problémáját.

(a) A nyelvi közeg sajátossága

Miért a nyelv? Mi után kutatunk (s miért) a nyelvben, a nyelvi kijelentések belső világában?

Az ideológiával foglalkozó szociológiai elemzések korábban a nyelvi kijelentések elemzését másodlagos problémának tekintették. A szemléleti fordulat feltétlenül Marcuse nevéhez fűződik, aki a modern társadalomtudományban először kísérelte meg egy társadalom működési mechanizmusait a nyelvi közegben bemutatni, és először gondolta végig a nyelvi közeg aktív szerepét a társadalom stabilitásában.³

Igazságtalan lenne elhallgatni az újabb elemzések fontos szerepét annál is inkább, mivel a hetvenes-nyolcvanas években született nyelv- és tudásszociológiai munkák már a társadalmi tudatformák komplex szociológiai analízisére törekednek. Gondolataikat igyekeztünk munkánkban is felhasználni.

Az elemzési szempontok bővülésének egyik oka kétségtelenül az volt, hogy a nyelvi fejlődés bizonyos sajátossággal, a nyelvi struktúrában fellépő torzulások egyre nagyobb számban észlelhető jelei a nyelvészet klasszikus módszereivel már nem elemezhetők. Így a figyelem automatikusan a nyelvet meghatározó társadalmi közeg (politika, tömegkommunikáció, ideológia) felé fordult.⁵

A nyelv társadalmi természetére a modern társadalomtudomány már kialakulásának évtizedeiben – igaz csak részleges és improvizatív jelleggel – felfigyelt. Említhetnénk Marx korai munkáit éppúgy, mint A. Comte elemzését. A Marx nyomában járó társadalomtudomány a nyelv és a társadalom kapcsolatát hangsúlyozza. Így például M. Bahtyin a következőket írja: "A nyelv az ember közösségi tevékenységének terméke, és minden elemében az őt szülő társadalom gazdasági és társadalmi-politikai szerveződését tükrözi".⁶

A nyelv, mint érintkezési forma, az emberi cselekvés része és elengedhetetlen feltétele. A nyelvi szerkezetbe az emberi cselekvések konkrét története íródott bele. A társadalmi cselekvések előírásai, a cselekvések és magatartások értelmezésével és értékelésével a nyelvi rendszer lényeges részét alkotják.

A nyelvben fogalmazódik meg a társadalom új érintkezési módjaira, formáira, az együttműködés szervezésére vonatkozó társadalmi tudás, tapasztalat és elképzelés. Ezeket a nyelv grammatikai szerkezetében tárolja és adja át. Minden létező társadalom elsősorban a nyelvben tárja fel, tudatosítja és közli saját társadalmi konfliktusait, problémáit. Nemcsak a probléma megközelítésére ad a nyelv sémákat, hanem megfogalmazza a konfliktusok megoldási

módjait is. A modern társadalmak életében ezért fontos a nyelvi mechanizmus tartalma, szerkezete feletti ellenőrzés megszerzése és gyakorlása. Rendkívül fontos annak a mechanizmusnak a klépítése is, amely működésében a társadalmi kommunikáció számára a problémakatalógust fogalmazza meg és biztosítja. Claus Offe "problematematizálásnak" nevezi ezt a folyamatot.

Álláspontja szerint a valóságos társadalmi viszonyok ellentmondásával, a konkrét társadalmi élet konfliktusai nem automatikusan válnak a társadalom tagjai és intézményei előtt "problémákká". Csak akkor válik valamelyik társadalmi érdekösszeütközés, ellentét, problémává, ha a társadalom érdek és hatalmi mechanizmusához kapcsolható társadalmi cselekvések az adott ellentmondásokat *problémaként definiálják*. "A politikai témák kialakulásának folyamatát nem valamely szereplő értelmes cselekvésének, vagy érdekracionális stratégiájának kell tartanunk, s éppen ezért [...] kétoldalú *konstitúciós folyamatként* kell rekonstruálnunk" – írja.

A konstitúciós folyamat eleme az az állami törekvés, amely a társadalmi rendet szabályozó normákat és értékeket sértetlenül és egymással összhangban levőnek kívánja fenntartani.

A társadalom tagjai előtt fontos a probléma kimondása, mivel a probléma keletkezése után már a megfogalmazott, tudatosított probléma megoldásai dominálnak a politikai uralom hatékonyságáról, teljesítőképességéről alkotott véleményáramlatok fölött.

A politikai problémák érdek és hatalmi mechanizmusok révén kialakuló "fordító közegének" létét a modern politikai társadalmakban általánosnak tekinthetjük. Általánosnak tekintjük a problémaalkotások szükségszerű és állandó folyamatát is, mivel a modern társadalmak tudásmechanizmusainak működése eleve problémahelyzetekre orientált. P. Berger és Th. Luckmann leírják azt a társadalomtörténeti fejlődést, amelyben társadalmi életet végigkísérő konfliktussorozat végül problémahelyzetként fogalmazódik meg, és ahol nemzedékre meghatározott problémarendszer és konfliktusértelmezés adódik át.¹⁰

A társadalom által releváns problémának tekintett rendszer rögzül a világképben, belvődik a kommunikációs mechanizmusba és a szocializációs intézmények tudásátadási folyamataiba. E rögzítettség tényén természetesen mit sem változtat a modern társadalmak azon sajátossága, hogy a világkép és a világképhez rögzített kérdések, megoldások alternatív szerkezetben épülnek ki, s ezzel mind a világkép, mind annak tartalmi egymással összemérhetővé és egymással versengővé válnak. Az alternatív keret is működhet a nemzedékek számára adottságként, erre a modern plurálisan szerveződő politikai rendszerek léte a példa.

A világfelfogások definíciói és értelmezési keretei az egyén számára elárulják, hogyan kell társadalmi helyzetét, társadalmi viszonyainak sorozatát értelmezni. A "tipikus tapasztalatok" és "átlagos gondolkodás" valóságértelmező és rögzítő keretét a nyelv közvetíti és adja tovább.¹¹ "Minden nyelv egy specifikus világfelfogást testesít meg, a nyelv belső formája összhangban áll a világfelfogás alapvető orientációs és értékmintáival".¹²

A nyelvek szintaktikus tagolódásai a társadalmilag releváns problémamegoldásokat éppúgy tartalmazzák, mint a tárgyak nevét, a tulajdonságok megjelölését, a sikeres cselekvésekhez elengedhetetlen "rutinszerű" definíciókat. Mivel a nyelvi szerkezet mint "objektívációs rendszer" az egyéni létől független (amennyiben a nyelv létezését az egyén születése és halála nem érinti) a nyelv, szocializációs szerepe révén, az egyén számára eleve beprogramozott előzetes döntéseket tartalmaz. A preformatív jelleg kiterjedhet a valóságban lehetséges cselekvések katalógusára, a problémák létre és megoldásaira, az egyéni helyzetek értelmezésére és a társadalomfejlődési szituációk megítélésére.¹³

A nyelv mindezek miatt, a társadalmi struktúra s hozzátehetjük, a politikai struktúra stabilizációját biztosító intézménnyé nőtte ki magát.

"Alapvetően a nyelv biztosítja be logikussággal az objektíválódott társadalmi világot. A legitimálások építménye a nyelvre épül, és a legfőbb eszköze is a nyelv [...] Mivel a jól szocializált egyén »tudja«, hogy társadalmi világa konzisztens egészet alkot, a »tudása« jegyében kénytelen magyarázni működését, illetve működési elégtelenségét."¹⁴

A nyelv fogalmi struktúrájában előállítja a valóság szerkezetét. A nyelvben meglévő osztályozási logika a nyelvet alkalmassá teszi a valóság osztályozására. A nyelvi osztályok sajátos tartalmakat hoznak létre, amelyek a valóság tartalmaiként működnek.¹⁵ Ebben az osztályozási rendszerben egyfelől rögződnek a konkrét társadalom működésére vonatkozó – összegzett – tapasztalatok, másfelől az e tapasztalatokból következő – következtethető – cselekvési sémák. "... mindent, amit múltunkról és jelenünkről tudunk, a nyelven keresztül sajátítjuk el, a nyelv segítségével".¹⁶

A nyelv társadalmi – szociológiai – jellemzői az ember számára csapdát állítanak, olyan csapdát, melybe könnyű beleesni. A nyelvi rendszer ugyanis bizonyos nyelvi "kultuszokat" állíthat fel, olyan hiedelemvilágot közvetíthet és teremthet, mely könnyen maga alá gyűrheti az ember valóságelfogását és cselekvési orientációját.

Mindezekre a kérdésekre elemzésünkben még sokszor visszatérünk. Első lépésként pusztán annak bizonyítására vállalkoztunk, hogy a nyelvi rendszeren keresztül – éppen a nyelv természeténél fogva – bemutatható a világ és a valóság számos összefüggése, mivel a nyelv nem téphető ki az őt szülő társadalomból, mivel "A szimbólumok és szavak képzésére való képesség, a külső és belső világ jelenségeinek reprezentációja az ember uralkodó tulajdonsága".¹⁷

A nyelvi szerkezet elemzésével eljuthatunk tehát: (1) a társadalmi cselekvések alapját képező orientációkhoz, értékekhez, (2) a társadalomban áramló problémafelfogásokhoz és azok megoldási módjaihoz, (3) a társadalom önmagáról alkotott felfogásához, (4) a cselekvések legitimációját ellátó világképhez, (5) az értelmezés és cselekvés tudatstruktúráihoz.

Tudjuk, az Ideológia elemzése egyrészt konkrétá teszi kérdéseinket, másfelől, egy más közegbe emeli át kutatási problémavezetésünket. Ezért újabb

elemzési szempontok bevonásával megkíséreljük a tartalomelemzés háttérét pontosabbá tenni.

(b) Politika, ideológia és nyelv

A társadalmi élet politikacentrikus szerveződése nem hagyta változatlanul a nyelvi közeget sem. A nyelv – részben már vázolt – tulajdonságai nélkülözhetetlenek az ideológia társadalmi hatásának érvényesüléséhez, s ezáltal az adott politikai ideológia mögött álló politikai törekvések társadalmi méretű kibontakozásához.

Mivel a nyelv változó, alakuló közeg, ezért a politikai ideológiák fogalom- és (együttal) szóalkotásai aktív, tevékeny szerepet játszanak a nyelvi változások irányításában. Természetesen a nyelven kívül, a társadalmi kommunikáció más mechanizmusai is átrendeződtek a modern politikai rendszerek kialakulásával. A nem verbális kommunikáció szimbólumteremtő hatása például kiélezte a nyelvben tárgyasult politikai ideológiák fogalomrendszerét.¹⁸

A nyelvnek a politikai ideológiák fejlődésében betöltött hangsúlyos szerepe az említetteken kívül más tényezőknek is köszönhető. Gondolunk a nyelv és a gondolkodás szoros, már-már azonosságig menő együttélésére, a nyelv információátadási képességére, valamint a nyelv elsajátításával szerveződő szocializációs folyamatra. A nyelvi struktúrák lehetőséget adnak – a nyelvi jelek univerzális értelmezése miatt – szubkultúrák, társadalmi csoportok, politikai közösségek világképének, szemléletének terjesztésére, a politikai törekvéseket követni kész hívek – pusztán a nyelv elsajátítása, használata révén kialakuló – szervezésére. Szociológiai vizsgálatok szerint a nyelv többféle szubkulturális rendszert tartalmaz, olyanokat is, amelyek egymás befogadását, hatását lerombolják. B. Bernstein kimutatja például a szubkultúrák nyelvi-grammatikai megfogalmazódásának az oktatási folyamatban játszott hatását.¹⁹ Számunkra azonban e helyzetnek az a következménye a fontos, miszerint a tudatosan irányított nyelvi kommunikáció a szubkultúrák kommunikációs kódjait általános kódrendszerként terítheti a tömegkommunikációt fogyasztó elé, így kívánva elérni a partikuláris politikai érdekek általános érdekként történő elismerését. A politikai uralomgyakorlás mechanizmusai nem hagyják érintetlenül a nyelvi jelrendszerek struktúráit sem.

A nyelvi kommunikációs közeg a társadalmi-politikai identitás kialakításának eszköze és lehetősége.²⁰ A nyelvi kódrendszerek hierarchikus elrendeződése, szerveződése megerősíti a valóságban fennálló hierarchikus társadalmi kapcsolatok elfogadását és fenntartását. Az elemzések szerint a politikai társadalmakban a nyelv egyenesen az uralmi rend stabilitását védő tényezővé lépett elő.²¹

A nyelvnek a politikai stabilitásra gyakorolt hatása abban foglalható össze, hogy a társadalom tagjai politikai tudatosságának mértéke, a saját és mások

érdektörékvéseinek és érdekartikulációinak minősége nagyban függ a nyelv által rendelkezésre bocsátott valóságfelfogó fogalom és kódrendszer konkrét szerkezetétől.

A XX. századi társadalomtörténetet a politikai rendszer köré szerveződő társadalmi viszonyok dominanciája jellemzi. A politikai élet befolyása, túlsúlya a kommunikációs mechanizmusban kialakította a "megzavart kommunikáció" korszakát.²² E kommunikációs korszak három típusát különböztetjük meg: az irányított, a korlátozott és az erőltetett kommunikációt. Az *irányított* kommunikáció a kormányzati politika által teremtett, direkt vezérlésű nyelvhasználatot jelent. A *korlátozott* kommunikáció a társadalmi csoportok különböző nyelvhasználati esélyét jelenti, azoknak a nyelvi képességeknek a hiányát, amelyek birtokában a csoport meg tudja fogalmazni érdekeit, s képes azokat képviselni. Az *erőltetett* kommunikáció – melynek fogalmi eredete J. Habermas egyik művére vezethető vissza²³ – olyan kommunikációs rendszert jelent, melyben csakis meghatározott, az uralom számára veszélytelen témákról lehet szó. A nyelvi tudatosítás tárgyát nem képezheti olyan probléma vagy konfliktus, amelynek tudatos artikulációja (tematizálása) az uralomgyakorlás számára elviselhetetlen.²⁴

Az irányított kommunikáció alapja a nyelvi kódok és nyelvi minták tudatos – és sajátos – megszervezése. A politikai cselekvések alapjául szolgáló valóságképre történő hivatkozások meghatározott szókészlet keretein belül történhetnek meg, azoknak a szavaknak, kifejezéseknek a kizárólagos használatával, melyeket a politikai irányítás a kommunikációs jelrendszer csúcsára emelt és kizárólagosan ruházott fel a valóságkép megfogalmazásának feladatával. Különösen ez a helyzet a politikai uralomgyakorlás ún. "totalitárius" formájában. Ebben az uralmi rendben az addigi történelmi mozgások értékelésére olyan valóságinterpretációk jönnek létre, melyek eltüntetnek minden más interpretációs lehetőséget. Megszüntetnek a nyelvi megfogalmazások befolyásolásával minden olyan valóságértékelést, amely az adott uralomhoz kötődő, adott interpretációval szemben áll.²⁵ A valóságinterpretáló rendszerek elemeinek tartalmi definíciója (mit *jelent* egy szó), a szavak eredete, a nyelvi formák összetétele, valamint az új történések és folyamatok felfogása és értékelése a politikailag irányított kommunikáció függvénye lesz. Mindezek hatására az írott és beszélt nyelv – e valóságinterpretáció kizárólagosságának következtében – hasonló a politikai-ideológiai szóhasználatához. Az új nyelvi kódok a nyilvános kódrendszerek egész sorozatát, halmazát saját képükre formálják. A politikai sztereotípiák és szlogenek strukturálják a politikai észlelések történetét, így a nyelvben való gondolkodás egy beprogramozott politikai világszemléletben való világlátássá alakul át.

Az irányított kommunikáció formái kiszűrhetőek és leleplezhetőek. Ezeknek a formáknak a kritikai szemlélete alakította ki a manipuláció hol értékektől mentes, hol negatív színezetű fogalmát. A korlátozott és erőltetett kommunikációs rendszer létezési módjai azonban rejtetté teszik a politikai ideológiák hatását, s e hatásmechanizmus csak olyan társadalmi-történelmi konfliktusok fé-

nyében világítható át, amelyek az összes eddigi világképet és valóságértelmezést elégtelennek mutatják. Mindkét forma közös tulajdonsága ugyanis az, hogy a fennálló intézmények léte *kérdés nélkül* marad. A társadalom tagjai és érdekcsoportjai törekvéseit – eltérő okok miatt – nem *tudják* megfogalmazni. A korlátozott kommunikáció a társadalmi csoportok kérdésfeltevő, problémamegfogalmazó képességének hiányát jelenti, az erőltetett kommunikáció pedig a nyelvi témarendszerek beszűkülését.

A politikai *status quo* fenntartásában mindkét forma nagy szerepet játszik. A nyelvi eszközök választékának beszűkülését információ-visszatartással, az oktatás és képzés intézményeinek sajátos megszervezésével (kommunikációs rendszereik átalakításával),²⁶ a tradicionális fogalmi sémák továbbélésének elősegítésével, az új jelenségek magyarázatára adott sematikus válaszokkal érik el. Mindezek eredményeképpen a nyilvános nyelvhasználat – bármennyire is uralma alá hajtja a hatalmi rendszer adott formája – elégtelennek bizonyul, és a kommunikáció hivatalosan szervezett tere mellett kialakul a nyelvhasználat "privatizálódásának" szférája. A hivatalos nyelvhasználat rituális jellege a társadalom tagjainak, csoportjainak nem ad megfelelő keretet érdekeik kifejezésére, így rákényszerülnek egy olyan nyelvi rendszer megalkotására, amelyben érdekartikulációjuk számukra tudatosítható. Ebben a jelrendszerben viszont a csoportok nyelvi jeleinek értelmezése szűk, csak a jelek előállítói értik értelmüket és tudják jelentésüket. Problémafelvetéseik a hivatalos nyelvi rendszer részéről a "nem-problémák", "látszatproblémák" minősítését vívják ki.

A nyilvános problémaként látott és bemutatott problémahalmaz léte ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a valóságban fennálló, objektív problémákról esik szó a kommunikáció uralomgyakorlás által kontrollált formáiban. Mivel ez a kommunikációs rendszer a hatalom eredetére, az uralomgyakorlás jogosságára nem kérdez rá, így ezek a kérdések kiszorulnak a partikulárisan szerveződő kommunikációs térbe. Amiről a kommunikációs rendszerben tárgyalnak, azok – írja C. Mueller – "másodlagos problémák", társadalmi hatásukban elenyésző jelentőségűek.²⁷ E kérdéseknek és válaszoknak nincsen hosszútávú érvényessége. A politikai problémakezelés fent ismertetett módja fenntartja a részvétel és a politikai folyamatokban való közreműködés látszatát, funkciója azonban a lojalitás biztosítása és az elégedetlenség megszüntetése.

A vázolt társadalmi összefüggések miatt jöhet létre egyes szubkultúrák "politikai tájékozatlansága", "elmaradottsága", az a jelenség, hogy a "bonyolultabb" híreket nem értik, és a komplex politikai programokat nem tudják értelmezni. Számukra marad a fehéren, feketén egyértelmű világ biztos pontjainak örök fennállása.

"Ha a kommunikáció struktúrájával összefüggő okok miatt bizonyos csoportoknak és egyéneknek nem áll módjukban az, hogy elhelyezzék magukat a társadalomban, és tagolják érdekeiket, akadályozott kommunikációról beszélhetünk. Ha hagyományos ideológiákból előre adott definíciók maradtak örökül, és bizonyos specifikus érdekkonstellációk bocsátanak rendelkezésre ma-

gyarázatokat, akadályozó elemek kerülnek a kommunikációba, mert az ilyen elemek által érintett általánosítások és szintézisek inadekvátak vagy elavultak lesznek [...] Emelett azonban ezek a magyarázatok jelentésseljesek lehetnek az egyén számára, s lényeges szerepet tölthetnek be belső valóságérzésének fenntartásában és azonosságélményének erősítésében, annak ellenére, hogy objektíve nézve, elkődösítik a társadalmi valóságot és annak elemzését, mert az észlelés és elemzés olyan fogalmak szerint strukturálódik, amelyek már nem relevánsak.”²⁹

A nyelvhasználat és ideológia szinkronitása a nyelv preformatív természetének köszönhető. A nyelvi jelek tulajdonságai, a nyelvi kijelentések logikai szerkezete, a nyelvben szerveződő asszociatív logika teszik a nyelvet a politikai ideológiák társadalmi funkciója kibontakoztatásának szükséges eszközévé.³⁰ A nyelvi működés az összhang elvén keresztül strukturálja a valóságot, ítéli meg a valóság folyamatainak irányát, eseményeit. A nyelvi rendszer sokoldalú működése egyaránt támasza a nyelv szabályozó (preformatív), illetve szocializációs feladatának.³¹

A nyelv a társadalmi folyamatok közvetítése révén a konszenzust – meg egyezést – előállító közegként is működhet.³² A nyelvben nemcsak a társadalom uralkodó normáit, viszonyait találjuk meg, hanem a társadalomban kialakuló, a nem uralmi szerepet betöltő kifejezési formák elemeit is. Igaz, hogy a "privát" szférába száműzött problémafelvetések ellen nyelvi küzdelem folyik, azonban a nyelvi állítások, osztályozások rendszere leképezi a nyelvben fogalmazódó társadalmi küzdelem nyomait. Így például, a "hivatalos" nyelvi rendszerből következtetni lehet a "leküzdendő" nyelvi kifejezési formák mibenlétére, arra a valóságos érdekartikulációs kísérletre, melyet éppen a hivatalos nyelv működése fojtott el.

A nyelvi rendszerek a bennük levő tudáselemek és a nyelvhasználat szerint többféleképpen rendszerezhetők. Az egyik legismertebb kutató – Morris³³ – szerint a politikai nyelvhasználat az előíró és értékelő funkciók tengelyében ragadható meg. Az ötvenes évek ideológiai rendszerét a politikai nyelven kívül még a fiktív, morális, propagandisztikus, metafizikus nyelvvel jellemezhetjük. Az "ötvenes évek" nyelvhasználatát vizsgálva jól látható, a nyelvhasználat "logikai" összhangja felbomlik.

A preskripció a preformáltság lényeges nyelvi eleme. A nyelvi minták azonban nem pusztán direkt parancsok, utasítások üzenetközvetítői lehetnek. A nyelvi minták normatív szerkezete adja a nyelv elsajátítójának azokat az előzetes értékeléseket, szemléleti módszereket, melyek egy adott társadalmi berendezkedés intézményes működési rendjéből fakadnak. Ezek rögzödhetnek és továbbélhetnek akkor is, amikor a kijelentéseket elsődlegesen szervező ideológia már felbomlott, vagy új nyelvi szerkezetben szerveződött újjá. Az állandóságot a beszélt, írott, használt nyelvbe mélyen berögződött mintarendszer biztosítja.

A probléma kapcsán nemcsak a történelmi sorozatban egymást követő ideológiai rendszerek hatásmechanizmusának állandóságára (illetve változá-

sára) derülhet fény, hanem megmagyarázhatjuk a térben és időben fennálló, egymáshoz kötődő, egymásból eredeztetett ideológiai "rész"-rendszerek kapcsolatát is. A társadalmi változások természetesen az ellenkezőre is mutatnak példát, amikor a nyelvhasználatból kihullik az érvénytelenné vált ideológiához kötődő nyelvi rendszer. Megeshet az is, hogy az érvénytelenné vált nyelvhasználati módok még fennállásuk idejében teremtetett nem-verbális szimbólumokon keresztül tartják fenn magukat hosszú ideig.

Minden esetben léteznek azonban az Ideológián belül olyan kijelentések, melyek a politikai-társadalmi rendszerről szóló elképzelésekről, a társadalomban létező és ható csoportok és egyének társadalmi pozíciójáról, a társadalmilag legitimnek tekintett célokról és értékekről szólnak. Az Ideológia hatékonysága attól függ, hogy a társadalom tagjai hétköznapi tevékenységük folyamán az Ideológiai nyelvhasználatban megfogalmazott célok és értékek szerint cselekszenek-e, illetve tevékenységük során keletkező társadalmi tapasztalataik általánosításával az Ideológia által sugárzott világképet alapjaiban megkérdőjelezzék-e. Amennyire céljaik és értékeik definícióját újra és újra az adott ideológiai rendszerben találják meg, az ideológiai hatékonyság követelménye teljesül. A társadalmi csoportok tagjai – és bizonyos esetekben a társadalmi csoportok – nem rendelkeznek azonos módon koherens ideológiai világképekkel. A heterogenitás egyik oka a társadalom strukturáltsága. A kérdés az, hogy az az ideológiai rendszer, amely hatni kíván, hogyan építi ki a homogén általánosításokat a heterogén közegben.

Az egyik megoldás az, amikor az ideológiai struktúra – bár nem látható módon – maga is heterogén rendszerekből áll össze. Ez különösen az egyeduralkodó ideológiákra jellemző. A versengő ideológiai megfogalmazások kiiktatásával keletkező űrt csakis az ideológiájától megfosztott csoport szükségletére tekintettel lehet kitölteni. Ezekben az esetekben az ideológia belső logikai teljesítménye az egymással összeegyeztethetetlen követelmények összhangba hozásának sikeres megoldása lesz (vö. dialektika értelmezések).

Az ideológiai szerkezet, illetve a különböző ideológiák együtteséből fakadó heterogenitás a modern politikai társadalmak eredménye. A tradicionális ideológiai hatásmechanizmus felborulása, az addigi megoldások sutbadobása mellett van azonban egy állandó követelmény, melyet minden ideológiának követnie kell. Ezt a követelményt Galbraith a "Megfelelő Társadalmi Erény" előállítása követelményeként fogalmazza meg.³⁴ A modern tervezésen alapuló társadalmak esetében különösen fontos – teszi hozzá – a tervezési apparátus céljaival ekvivalens magatartás előállítása. Az új ideológiai szerkezet kialakulása a szociológiai irodalomban evidenciának számít.³⁵ A tudományos véleményekben egyetértés mutatkozik az új ideológiai szerkezet több fontos, lényegi vonásának leírásában. Így például, kiemelik az új ideológiai szerkezetnek a direkt politikai argumentációktól való megfosztását, valamint a társadalmi intézmények legitimálását egy célracionális logikai szerkezetet biztosító nyelvi rendszer előtérbe kerülésével.

Az ideológiai szerkezet váltásai az ideológiák világképében is lecsapódnak, bár ez nem jár együtt a világot leíró racionális kategóriák átértékelésével. A technikára, tudományra hivatkozó érveléseknek kiváló közeget nyújtott a korábbi (XVII-XVIII. századi) racionális kultúrából átszívódó nyelvi bázis.

Az ideológiai készletek elsajátítása az ideológiai érvek tudása, az ideológiai hatásmechanizmus működtetésének ismerete előfeltétele a társadalom politikai életében való részvételnek. A kódok dekódolása, a politikai üzenetek megértésének képessége elengedhetetlen a politikai részvétel igényével fellépő csoportok számára. Mindez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy a politikai nyelvhasználat megtanulása a saját érdektörekvések megfogalmazásának tudását is jelentené. A nyelvi képességekben elszenvedett veszteségek társadalmi ára óriási, az előnyök – az uralom fennmaradása – csekélyek.³⁶ A problémák privatizálódása új irányba terelheti a társadalmi figyelem áramlatait (a tőke hatalma helyett a munkafeltételek állapotát elemzik), esetleg a társadalmi konfliktusok új területének megnyílását jelezheti. Ugyancsak nagy és heves konfliktussorozatot jelenthet a "Megfelelő Társadalmi Erény" előállításának etikai vonatkozások nélküli, a tradicionális ideológiák konkrét tartalmát figyelmen kívül hagyó kiépítési kísérlete.³⁷ Ebben az esetben az "erényt" csak a nyilvánosság direkt manipulálásával lehet meghatározni, esetleg az életfeltételek nagyfokú javulásának érvét lehet alkalmazni. Mindkét érv valóságtartalmának megbomlása a társadalmi egyetértést és együttműködést érinti, s könnyen a társadalmi válság felé sodorhatja a társadalomban működő emberi viszonyrendszerek intézményi hálózatát.

(c) Ideológia és tudás

A szociológiai gondolkodás kialakulásától kezdve foglalkozik az ideológiában megfogalmazódó világképek elemzésével, az ideológiai tudás sajátosságaival. A következőkben e témakört a teljesség igénye nélkül, pusztán elemzéseink függvényében szeretnénk érinteni.

Minden ideológia vizsgálat tartalmazza az ideológiák által nyújtott valóságkép leírását. Egyetértünk Szabó Miklóssal,³⁸ aki a programideológiák valóságábrázolását nem tekinti lényeges elemzési szempontnak. Azért foglalkozunk mégis az ítéletszövegben megbúvó valóságképpel, mert az általunk elemzett ideológiai szövegek éppen a valóságképen keresztül bizonyították be az elítélteknek tettük társadalomra veszélyességét, cselekedetük bűnösségét. Az ítéletekben megfogalmazott mondanivaló ugyanakkor a társadalom többi tagjának is szólt, így a valóságkép tartalma lényeges szerepet kapott a társadalmi méretű retorzió előállításában. Mindezek mellett természetesen foglalkozni fogunk az ideológiai szövegek ellenség- és jövőképével, illetve azoknak az elemeknek a bemutatásával, amelyeket a politikai ideológia nagy rend-

szereiből szívott át a jogalkalmazás területére a kor hatalomgyakorló apparátusa.

Elemzéseink nem a helyes, vagy hamis – ismeretelméletileg megragadható – kérdésre kiélezve írják le a szövegek világlátását. Az elítéltek helyzetének, társadalmi pozíciójának ismeretében azonban fel kell tenni a helyesség vagy hamisság kérdését is. Mert ha az Ideológiai érvelés az elítéltek társadalmi helyzetét, struktúrabeli elhelyezkedését "nem jól látja," illetve elhallgatja, akkor az elítéltek szemében az ítélet illegitim, mivel az ítélet állításában az elítélt "nem ismer magára" s tettére. Az ilyen esetekben keletkező identitáshiány megakadályozza azt, hogy az ítéletek Ideológiájába csomagolt üzenet a címzetthez eljusson. Az Ideológia valóságképének más jellemző jegyeire is kitérünk. A konkrét elemzés előtt feltétlenül foglalkoznunk kell az Ideológiai Jelenségeggyüttes egyéb összetevőivel, olyanokkal, melyek az eddigi mondanivalónk logikájából szorosan következnek.

K. Mannheim munkássága nyomán világossá vált, hogy az Ideológiai rendszer nem pusztán manipulációs mechanizmus, nem csak – és nem elsősorban – hamis tudat, hanem olyan társadalmi Jelenségeggyüttes, amely nyelvi és gondolati bázisával együtt a léthelyzetek sorozatában mutatja be arculatát.³⁹ A nyelvi szerkezet, a fogalmak rendje és kapcsolataik szabályszerűsége épp úgy elengedhetetlen járuléka az egyes Ideológiáknak, mint hordozó csoportjaik speciális társadalmi helyzete.

Az Ideológiai kifejezésformák érték- és normarendszerei részt vesznek a társadalmi cselekvések irányításában és ezen keresztül a társadalom uralmi rendje stabilizálásának biztosításában.⁴⁰ Az Ideológiában közvetített és megfogalmazott tudás ezért sohasem pusztán a világ felépítésére vonatkozik, hanem a helyes cselekvés megismerésére, az etikailag, morálisan, de főképpen politikailag értékesnek tekintett magatartás körülírására. E ponton az Ideológiai rendszerek változása is kimutatható. Egyfelől, a XIX. században az Ideológiák – főleg filozófiai megalapozottságuk miatt – a normarendszerek és érték-hivatkozások direkt rendjét építették ki. A XX. század változása – J. Habermas többször hivatkozott gondolata szerint⁴¹ – abban áll, hogy a direkt normatív tartalom a háttérbe vonul, és megjelenik egy új Ideológiai érvelés és tudástartam. Többször említettük már a célracionálisan vezérelt, politikai utalásoktól direkt módon megfosztott érvelési rend előretörését.⁴² Most csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a korábbi Ideológiákból átöröklött nyelvi szerkezet a tudás elemelinek bővítését korlátozza, mind a nyelv, mind a világkép vonatkozásában. A nyelvi rendszeren belül továbbra is fennmarad a szóelőállítás, szókincs-képzés, fogalommeghatározás eddig is bevált módszere, az érzelmi-emotív tartalom és a preformatív nyelvhasználati módok alkalmazása. Ezzel a fogalommagyarázat esetleg olyan érzelmi telítettséget kap, mely ellentmond a racionálisan definiált célok és tudáshalmazok alapvető logikájának. A világkép ezzel párhuzamosan szintén emocionális elemekkel telítődik. Bár a politikai intézményrendszert védő direkt érvelés nincs jelen, a kifejezések affektív tar-

talmában a politikai mechanizmushoz való kötődés érzelmi állapota pontosan megjelenik.⁴³

Másfelől, az új érvelési mód túlmegy a Mannheim által leírt és elemzett törvényszerűségein, nevezetesen azon, hogy az Ideológiai rendszer egyértelműen reprezentálja egy-egy szociális csoport léthelyzetét. Az új Ideológia átlépi az osztályhatárokat, olyan általános, mindenki számára értékként elfogadott érveléseket von be logikai rendjébe, amelyek a struktúrára szabdalta társadalmat (tagjait) összekötik.⁴⁴ Az eképpen felépített Ideológiai rendszer a politikai döntéseket csoportfüggetlennek mutatja be, a jólétre hivatkozik, vagy nagy, általánosan mobilizáló társadalmi célokra.⁴⁵ A döntés nem egy érdektagolt társadalom politikai és társadalmi igazságaiból, hanem a generálisan megfogalmazott célok tudományos és technikai érveléből nyer alátámasztást. Mindez jól elrejtíti a döntést hozó csoport társadalmi-politikai természetét.

Pedig egy ilyen csoport létezésére az Ideológiai fennállását biztosító *szankciók* létéből is következtethetünk. A szankciórendszer lényege, hogy a politikai elégedetlenséget kifejezni akaró csoport számára megszűnik a *politikai integrációs tér*, csak a *status quo*-t biztosító nyelvi kifejezésformák és szimbólumok rendszerrel állnak rendelkezésükre. Csak az adott és politikailag ellenőrzött fogalmi koordinátarendszerben összegezhető a társadalmi tapasztalat.

Az Ideológiai szerkezet a társadalmilag szerveződő konfliktusokról is "árulkodik". Az Ideológiai tudáskészletbe – mint már írtuk – az uralomgyakorlók által relevánsnak tekintett konfliktusok kerülnek be. (Ezért az Ideológiai rendszerekben kimondott és megjelölt konfliktusok nem biztos, hogy szociológiai értelemben is konfliktusoknak tekinthetők.) Így a valódi konfliktusok "tematizálásáért" nemcsak az intézményes világban, hanem Ideológiailag is meg kell küzdeni. Még azt a fontos következményt is meg kell említenünk, hogy ha az Ideológiai "konfliktustematizálás" és a politikai intézmény világában szerveződő érdeklélés nem lehetséges, a hétköznapi élet állandóan keletkező és átalakuló ellentétel és összeütközéssel válnak a politikai konfliktusok kihordási területévé. Claus Mueller írja:

"A politikától megfosztott nyilvánosság olyan ritualizált területként értelmezhető, melyben nem a társadalomban levő problémák megoldása iránt érdeklődnek".⁴⁶

Az Ideológiák tehát komplex módon, társadalmi eredetüknek is ellentmondva hatnak és épülnek be az emberi kommunikációba. Feltöltődnek a társadalomban jelenlevő tudáskészletek szelektíven kiválasztott elemével, gyakorlati tudásként kezelt intellektuális tudással és intellektuális tudásként kezelt gyakorlati tudással.⁴⁷ A társadalom politikai rendjének konszolidálása és stabilitása miatt az érvényes és releváns tudást "becserélik" az esetleges érvényű vagy érvénytelen tudással. Így tudásként közvetít az Ideológia olyan tudást is, melynek a *status quo* fenntartásán kívül más funkciója nincs, de éppen ezért kerül a hatalomgyakorlás mentén szerveződő tudáselosztás csatornáiba. E mechanizmus működése az esetleges érvényelenné vált tudások további fenn-

tartását is szolgálja, a hétköznapi tudás szaktudássá emelkedhet, és a szaktudás ünnepnapi tudássá válhat.

Az Ideológia leginkább az emberi kapcsolatokról és emberi viszonyokról szóló tudás elosztását befolyásolja. Ez az a terület, ahol a társadalmi uralom mechanizmusa már közvetlenül lefordítható, magyarázható, mivel "Ide tartozik a társadalmi életet szabályozó és rendszerező jelek és jelképek ismerete, a társadalmilag elfogadott, vagy elvárt magatartások, viselkedési szabályok és normák ismerete, a társadalmi életet szabályozó intézmények és mechanizmusok, jogok és jogérvényesítési lehetőségek, eljárások és szankciók ismerete".⁴⁸

Az uralmi viszonyban elfoglalt pozíció elfogadása (annak az ismerete, hova tartozik az egyén, milyen társadalmi csoporthoz) e tudás megszerzésével épülhet ki. Az Ideológiai tartalomelemzés egyik feladata éppen a konkrét kijelentésekbe csomagolt társadalmi helyismeret feltárása lehet.

A politikai Ideológiák nemcsak a világról alkotott tudás, hanem a valóság észlelésének más módszereire is kiterjesztik hatásukat. Az Ideológiai közvetítés olyan pszichológiai szükségleteket elégíthet ki, mint az emberi hiedelemrendszer fenntartása, vagy megerősítése, a múlt és a jelen pszichológiai dimenziókban rögzített észlelésének, a mítosz iránti emberi szükségletnek az ébrentartása és táplálása.⁴⁹ Mind az emberi hiedelemrendszer, mind az Ideológiai mező rendelkezik ugyanis valóságértelmező és valóságátalakító funkcióval. Az Ideológiai mező információsúlyozása, szelektálása, vagy szűrése tápot adhat az információhiányra épülő valóságértelmezés hiedelemrendszerének felépülésére, illetve megerősödésére (pl. a tőkés gazdaságról szóló időtlenné váló kijelentés, amely a gazdaságot a munkanélküliség, vagyis a nyomor képletébe sűríti bele). De az Ideológia a valóságátalakítás módszereinek definiálásával a valóságátalakító hiedelemrendszer továbbélésére is alapot adhat. A mítikus gondolkodás az időprobléma Ideológiai kezelése⁵⁰ és a mítikus struktúra időfogalmának egybeesése miatt épülhet rá az Ideológiai mezőre. A mítosz struktúrája, felépítése, a reverzibilis idő és az irreverzibilis idő egybeötvözése, a politikai Ideológiák időértelmezéseit, történelmi folyamatagolásukat készíti elő és dolgozza ki.

Az említett sajátosságok mellett az előítélet és a politikai Ideológiák kapcsolatára hívjuk fel a figyelmet.⁵¹ E kérdéskört a konkrét elemzések során tárgyaljuk.

Az Ideológia a társadalmi tudások rögzítésével stabilizálja a társadalmi folyamatokban meglevő ellentmondások Ideológiailag megfogalmazott problémarendszerét, és ezzel a politikai uralom számára veszélyes alternatívák szerveződési lehetőségét adadályozza meg.

"... a status quo megvédelmezésének szándéka, mint valamely teleológiai tételezés szándéka, csak akkor bukkan fel, amikor úgy látszik, hogy a status quo-t belülről vagy kívülről veszély fenyegeti, tehát, amikor meg kell óvni valamely lehetségesnek vélt változástól" – írja a helyzetet elemelve Lukács György.⁵²

Tudjuk, hogy az ideológiát elemző társadalomtudományi vizsgálatok kérdésfeltevése szélesebb, mint amennyit mi a fentiekben felhasználtunk. Mégis úgy gondoltuk, az alapkérdések újbóli leírása helyett célszerűbb a kutatási problémáinkat érintő gondolatokat szemügyre vennünk.

(d) Néhány gondolat az "ötvenes évek" ideológiájáról

Az eddigi elemzések (melyek nem nagy számban íródtak és még kisebb számban jelentek meg), az ötvenes évek ideológiai hatásmechanizmusát megpróbálják egy vagy két szempont alapján elemezni.⁵³ Programideológia, ideológiává átalakult utópia, egydimenziós gondolkodás – hangzik legtöbbször az ítélet. Nem lebecsülve ezen elemzések vitathatatlan érdemét, egyedi és egy-egy elméletből kiragadott módszertanukat kevésnek ítéljük.

Először azt szeretnénk kimutatni, hogy az ötvenes évek ideológiai szerkezete nem volt homogén struktúra. Nem volt homogén abban az értelemben, hogy több szociológiai modellben leírható ideológiai rendszerek éltek, hatottak egymás mellett és egymáshoz kapcsolva. Két példát hozunk fel állításunk bizonyítására. Az időszak politikai dokumentumait elemezve és a *Társadalmi Szemle* cikkeit vizsgálva, elmondható, más típusú érvrendszer és nyelvi szerkezet szerepelt az egyik és más a másik helyen.⁵⁴

A másik bizonyítékot a *Szabad Nép* sajtóelemzése szolgáltatja. Terestyéni Tamás írja,⁵⁵ hogy a lap hasábjain nem – vagy csak csekély súlyban – szerepelt a szociálpolitikai érvrendszer és szóhasználat. Az általunk elemzett ítéletek ugyanakkor hemzsegnak az életszínvonal emelkedésének bizonyításától. Ugyanakkor hiányoznak az ítéletekből – mint ahogy említettük – a Rákosit és Sztálint, valamint a pártot dicsőítő kifejezések. Sajátosan sokértelmű ideológiai részhasznalatok képződtek tehát, a legitímálni kívánt politikai mechanizmus egyre terjedő hatásterületeinek megfelelően.

Az ideológia e korban kialakult rendszere teljes egészében befoghatatlan. A rendszer totális uralma, teljes kontrollra törekvése az ideológiai életben azt jelentette, hogy fel kell számolni az összes társadalmi alrendszer működéséből fakadó értelmezési logikát, és az ideológia eszközeivel az összes területen semlegesíteni kell e társadalmi alrendszerek belső autonómiájából következő cselekvési elképzeléseket, értékeket, tudáselemeket. Így a befoghatatlanság egyik oka az ideológia végtelen kiterjedésre törekvése.

Az elemzést korlátozó másik ok az ideológia hordozóiban és kommunikációs közvetítőiben keresendő. Amit mi ma elemezni tudunk, azok a dokumentumok, a fennmaradt és objektív tényként adódó szövegek. Nem tudjuk rekonstruálni azt az értelmezési teret, mely a dokumentumokat, párttárgozatokat, ítéletszövegeket, sajtócikkeket körülvette. Ez a kommunikációs szituáció adta ugyanis meg az ideológiai közlemények valóságos jelentését. A *Szabad Nép* félórák, a csasztuskabrigádok munka előtti – és helyetti – rigmusai, a bi-

róság kloktatása az utókor számára még töredékesen is alig rakhatók össze. Ugyanígyen visszaadhatatlan a kor szimbólumrendszerének (70-es trolik Pes-ten) és a mindennapi életet kitöltő értékeknek teljes köre is.

Miképpen jellemezhető mindezek ellenére ez az ideológiai szövegrendszer, hogyan ragadható meg a szociológiai elemzés módszereivel?

Az eddigi elemzések kategóriáit ideáltípusként fogjuk fel. Ez esetben az egyes ideáltípusok együttesével ábrázolható a konkrét szövegek szerkezete.

Ideológia utópikus elemekkel (mivel az utópia ideológiává válásának kor-szakában született), programideológia állapotideológiai világgéppel (mivel a jö-vő-orientáltság valóságátalakító középpontja eltolódott a program alapján megváltoztatott valóság igazolása felé), tradicionális ideológia technikai-tudo-mányos racionalitást hordozó érvelési rendszerrel (mivel a jövőt tételező cél-racionális kiszámítottság egybefonódott metafizikai elemekkel), homogén, sokjelentésű logika, heterogén részrendszerekkel kiegészítve (mivel a sokol-dalúan strukturált társadalomban elbukik egy totálisan zárt és homogén ideo-lógia).

Az ellenség- és jövőkép tengelyében szerveződő, de az adott valóságot be-mutató érvelés meghatározott politikai identitásnak és az adott uralom elfoga-dásának útját egyengette. Verbálisan kommunikatív rendszer (mivel a társa-dalmi kommunikációban, a társadalom verbális és deskriptív nyelvi szerkeze-tében szerveződik), ugyanakkor nem verbális, mivel a szimbólumok és (re-j tett/nyílt) utalások egész sorozatát építi ki. Metafizikus (a politikai érveléseket metafizikai-filozófiai érvekkel támasztja alá), de ugyanakkor politikamentes is, mivel az életszínvonal emelkedése, jólét, boldogság értékeivel toboroz köve-tőket.

Egyszerűen – megállapíthatjuk – sokszínű. Sokoldalúságát és sokér-teleműségét ("Zellig" jellegét) a megfelelő ellenideológiák hiánya még jobban felerősítette. Önmagát megtermékenyítve hordott ki ellenségeket, sőt még ideológiai állításokat és világgépet is teremtett hozzá.

Az eddigi elemzések és elméletek közül mindegyiknek van valamilyen, szá-munkra lényeges üzenete. Az egydimenziós gondolkodás és szóalkotás épp úgy tettenérhető szövegeinkben, mint az ideológiai struktúrák emocionális ér-velési szerkezete.

További elemzéseink a kutatás logikáját követik. A gépbe bevitt szövege-ket először szó-szinten elemeztük, majd mondat-szinten. Bizonyos kulcsfogal-makat kiragadva újra rendeztük az anyagot és az újrendezés alapján elvé-gezünk a szövegek belső – logikai-statisztikai – elemzését is. Az ideológia és nyelv, ideológia és tudás, ideológia és világgép problémafelvetéseit a megfe-lelő elemzési szinten bővítjük tovább. Erre annál is inkább szükség van, mivel az eddig elmondottak egy kutatási hipotézis részek voltak, s a konkrét elemzé-sekből leszűrt megállapítások még hátra vannak.

II. Az ideológiai szövegek elemzése

(a) A szavak

"A szó jelentése csak olyan mértékben gondolkodási jelenség, amely mértékben a gondolat összefügg a szóval és megtestesül abban, és megfordítva" – írja Vigotszkij.

"A szó mindig ideológiai vagy élettartalmakkal és jelentésekkel van telítve. Amikor valamit megértünk, éppen ezeket a tartalmakat értjük meg, amikor valamire válaszolunk, akkor bizonyos, bennünket eszmeileg vagy életgyakorlatunkban érintő, jelentésekre adunk választ" – jellemzi a helyzetet M. Bahtyin.²

A szó önmagában még nem beszéd, s bár lehet bizonyos helyzetek közlése, azért még nem közlés, hanem mindennek része és résztvevője, alapja és felépítője.

"A közölt vagy írott szó rólunk árulkodik. Olyan valamit jelölünk (tárgyat vagy eseményt), amelyen keresztül a valóságban jelen vagyunk" – fejti ki Bahtyin.³

A szavak vizsgálata a beszélt vagy írott nyelvről, szövegről (ideológiáról) sok mindent elárul, holott nem meríti ki a nyelvben szerveződő tartalmi gazdagság minden vonatkozását.

Vizsgálatunkban a szavak egyszerűen jellemezhetőek. A szövegekben előforduló összes szóból szótárat készítettünk. A szótárat két lépcsőben hoztuk létre. Először a nyers – minden szót tartalmazó – szótárat, majd a szinonímák összevonása után a szűkített szótárat állítottuk elő. Már a nyers szótár elkészítése is tartalmazott meglepetéseket. Mindenekelőtt azzal, hogy a szavak száma rendkívül szegényes, a szótár mindössze 1150 szót tartalmazott. Ez a szám a hétköznapi nyelvben használt magyar beszéd szókincsének egyharmada. Az összevonások, a névelők és betűszavak elhagyása után a szótár szavainak száma 465 szóra szűkült.

Ez egyrészt azt jelentette, hogy a szövegekben sok "kötő és töltelék" szó volt, tehát a tartalmat kifejező nyelvi jelek száma alacsony, másfelől, a szavak között sok volt a szinoníma (dolgozó–munkás).

Így már az előzetes – pusztán a szótárkészítést végző – elemzésekéből is levonhattunk néhány következtetést.

Az egyszerű, szimplifikált nyelvhasználat körvonalainak sejtésén kívül megállapítottuk, hogy érdemes a redundanciákra, s szinoníma használatra odafigyelni, mivel ezekben a nyelvi szabályszerűségekben valószínű, lényeges ideológiai hatásmechanizmusok húzódnak meg.

A szavakat a szinoníma-összevonások után, gyakorisági sorba rendeztük. Kiemeltük az első 40 szót, mivel a negyvenedik után levő szavak gyakorisága nem éri el – az össz szókincshez viszonyítva – a 0,5 %-ot. Az első negyven szó túlsúlya szóisméltésekre, az azonos kifejezések és fogalmak gyakori alkalmazására utal. A szavak gyakorisága elárulja: egy sémarendszerben foglalt nyelvi szerkezettel, súlykoló és sokszor alkalmazott jelhasználattal állunk szemben.

Az első negyven szót az I. tábla tartalmazza. A szavak nyelvtani osztályok szerinti bontásából az alábbi képet kapjuk.

Főnevek: *dolgozó, terv, munka, gyár, szocializmus, magatartás, kizsákmányolók, állam, munkafegyelem, fegyelem, társadalom, ország, öntudat, bér, éhség, béke, munkanélküliség, érdek, feltétel.*

A gyakorisági rendszer alapján megállapítható a főnevek dominanciája. A rangsor első tíz helyén egyetlen egy Ige – a *dolgozik* – fordul elő. A főnevek ilyen túlsúlyáról Marcuse a következőket mondja: az egydimenziós nyelv egyik jellemzője, hogy a főnév uralkodik a mondaton. Ennek funkciója éppen a zárt nyelvtani szerkezet előállítás, éspedig úgy, hogy „az olyan főnevek, mint szabadság [...], analitikusan implikálják az attribútumok egy specifikus sorát, amelyek mindannyiszor felidéződnek, valahányszor a főnevet kimondják, vagy leírják [...] Keleten munkások, párt, kommunizmus, szocializmus építése”.⁴

Nemcsak az ítéletek tulajdonsága a főnevek túlbujánzása, hanem az ötvenes évek ideológiai szóhasználatának általános sajátossága. Kimutatható mindez a kvázi-tudományos nyelvezetben,⁵ vagy a politikai és napi sajtó szövegeiben is.⁶

A főnevek másik tulajdonsága, hogy jelentésüknek *emotív-érzelmi* vonzata van. Maga a szó – ahogy Badura írja⁷ – deskriptív (leíró) és affektív (érzelmi) csoportban helyezhető el. Már a mindennapi nyelvhasználat is kiválaszt a rendelkezésre bocsátott szókészletből egy olyan halmazt, amelynek érzelmi töltése a nyelvi univerzum közönsége számára egyértelmű. A szó ekkor, a jelölésen kívül, érzelmi töltést is hordoz.

A szó használata önmagában érzelmi ítélet, önmagában érzelmi állítás. A „szocializmus”, „kizsákmányolók”, „fegyelem”, „éhség”, „béke”, „munkanélküliség” szavakat feltétlenül emotív-affektív szavakként értelmezzük. Badura osztályozási kategóriáit alkalmazva elmondhatjuk, az általunk kialakított szótár szavainak nagy többsége – és nemcsak az első 40 – nem deskriptív, hanem emocionális, affektív jelentésű („nép”, „jövő”, „ember”, „ellenség”). Tudjuk, a szó jelentésének megadásához a mondat szerkezet analízise is nélkülözhetetlen, ezért erre a problémára még visszatérünk.

A leggyakrabban használt **igék** a következők: *dolgozik, teljesít, veszélyeztet, megsért, történik, akadályoz, megvalósít*.

Ezek az igék jelentésük szerint két pólust alkotnak. E két pólus között gyakorlatilag nincsen tevékenység. Vagy dolgozik – vagy akadályoz. Nincs közöttük semmiféle más magatartási lehetőség. (Ebből a szempontból a *történik* ige közömbös jelentésű.) A szótár többi Igéje érzelmi-indulati cselekvéseket jelöl, illetve a szélsőséges pólusú magatartásokat írja le (*érezni, emelni, gazdagítani – kárt tenni, becsapni, sőt nem érezni*).

A **jelzők** a korszak – és az azóta is tovahúzóódó szóhasználat – jelzői. A leggyakrabban használtak a *hatalmas, boldog*, de a szótárban előfordul még a *lelkes, öntudatos, elegendő, megfelelő* jelző is.

A leggyakrabban használt szavak egy része a militarista nyelvhasználat szava (*fegyelem, kötelesség, többség, ellenség, harc, megvédeni*). Emellett az adott politikai intézményrendszer elemeinek neve, illetve az ahhoz fűzött jelző fordul elő (*Terv, Állam, hatalmas terv*). Az intézményes nevek esetében eldönthetetlen, hogy tulajdonnévről, vagy köznévről van-e szó? Ez az eldönthetlenség bizonytalanságot visz a nyelvhasználatba, hiszen a "terv" és a "Terv" egyaránt helyes, másrészt, az ötéves terv az egyedüli terv, a többi csak részletterv. Az intézményes rend felértékelése fejeződik ki a tulajdonnévként használt köznevek nagyarányú gyakoriságában.

Olyan szavak, mint *szerződés, munkaalkalom, sajtó, édesapa, gyerek, részvétel, elenyésző* (egyszeres) gyakorisággal fordulnak elő. A szavak mondaton belüli elhelyezkedését vizsgálva kiderül, ezek a szavak is felszívódnak – eltérő jelentéstartalmuk ellenére – az intézményes struktúrát jelölő szavak rendszerében.

Találunk – illetve nem találunk – olyan szavakat, melyekről tudjuk, hogy a jellemzett és leírni kívánt társadalmi rendszer valamely elemét jellemzik (*piac, rendőrség* stb.), azaz hiányoznak szótárunkból.

A gyakoriságl sorrend élén álló szavakat a tartalomelemzés módszertanának megfelelően, értékekként is kezelhetjük. Bár az értékelemzéshez fogalmi szintű vizsgálat is szükséges, ennek ellenére, a gyakorisági sor használható egy adott értékrendszer előzetes vázlatának elkészítéséhez.

Alapvető tény, hogy az értékskála élén az intézményes viszonyokat jelölő értékek állanak. *Szocializmus, gyár, terv, állam, társadalom* jelzik az érték-hierarchia csúcsát.

Az általunk elemzett szövegek a munkát *önértékként* mutatják be. A *munka, dolgozó, dolgozik* kifejezések erre utalnak. Hozzájárul még ehhez a *teljesít, elér*, magatartás jelölés, amelyekkel az adott munka – feladatok – végrehajtását tekintik értékesnek.

Körvonalazódik – főleg a negatívan affektív fogalmak miatt – az értékrendszer negatív tartományának hierarchiája is. *Kapitalizmus, éhség, kizsákmányolás, munkanélküliség* jelölik a negatív értéktartomány halmazát. Tulajdonképpen egy *pozitív-negatív dichotómia* figyelhető meg. Ez a dichotómia az értékek rangsora mellett jellemző a szóhasználat egyéb fajtáira is. Így

például, a többség – mellette a ki nem mondott kisebbség, egész – de az oda-gondolt résszel együtt. Amennyiben a leggyakrabban használt szavak az értékhierarchia csúcsát jelölik, úgy a legritkábban alkalmazottak a hierarchia aljáról tudósítanak. Az értékhierarchia aljának tartománya *heterogén* (*bizalom, szabadság, szerződés, gyerek*, de épp úgy szerepel a *munkaalkalom, alapelv* stb. is), nincs olyan mértékig strukturálva, mint az értékhierarchia csúcsán levő, az intézményes világot visszaadó értékrend.

Úgy gondoljuk, hogy az értékhierarchia alsó tartományának szerveződése szükségszerűen heterogén és sokszínű, mivel a kiemelt és prolongált értékek kívüli létező minden értékrendszer az Ideológiai mechanizmus számára *közömbös*, s mint ilyen, *egyenrangúan semleges*. A *magyar*, a *jövő*, a *munkaóra*, a *bér*, épp úgy lényegtelen az intézmények önértéke szempontjából, mint a *tulajdon*, a *munkaviszony*. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal is, hogy egy-egy Ideológiai váltás a közömbös értéktartományból lehívhat és strukturálhat olyan értékeket is, amelyek addig nem tartoztak az Ideológiai releváns értékek közé. A preferált sablonok kibővítése céljából beemelhet az eddig oda nem tartozó értékrendből bármit. Ezek az új struktúraelemek a hierarchiában aztán előbbre is kerülhetnek, mint a régiek, hiszen a váltásnak ez is lehet az értelme. De Ideológiai rendszerek rendeltetésüknek és társadalmi funkcióiknak megfelelően változathatják is e hierarchikus sorrendeket. Például, a *jövő* a sajtóban és a propagandában, vagy a kvázi-tudományos gondolkodásban az értékek csúcsára kerül, míg az ítéletekben valahol a hierarchia alján helyezkedik el.⁸

A szótár alapján élesen meghúzható a határ az ötvenes évek Ideológiai rendszerét és az általunk elemzett szövegek Ideológiája között. Mint már többször írtuk, bizonyos szavak hiányoznak (a magyar és a szovjet párt nagy vezéreinek nevei, a munkáshatalom stb. kifejezések). A termeléssel és a munkával kapcsolatos szavak gyakorisága viszont jóval nagyobb egyéb szövegekhez képest. Összefoglalóan elmondhatjuk, a politikai Ideológia *politikai* része hiányzik. Viszont, a szövegek fogalmi sémáinak, logikai kapcsolatának világából a politika *nem* hiányzik, sőt a politikai viszonyok nyelvi viszonyokként ugyancsak átítatják mondatainkat.

A szavak, ha a viszonyokat önmagukban nem is árulják el, elárulják viszont a kor politikai értékrendjét és ezen keresztül reprezentálják annak politikai-társadalmi gyakorlatát.⁹ Az Intézményes rend kiépítése, az intézmények működtetésén keresztül szerveződő uralom, mely az intézmények létét önértékként tételezi, pontosan nyomon követhető az Ideológiai szövegek szóhasználatából.

Többször említettük, hogy az életszínvonalra és szociálpolitikára vonatkozó szavak szótárunkban megtalálhatóak és nem is kis előfordulási gyakorisággal. Mind az *életszínvonal*, mind a *juttatás*, *bér*, sőt *életforma* szavak is szerepelnek a szavak listáján. Ennek a tartalmi szerepe a későbbiekben derül ki, s akkor visszatérünk problémafelvetésünkre is.

(b) A mondatok (A redundancia és entrópia problémáról)

Módszertanunk logikájában gondolkodva a szó szinonímák, szóösszevonások után a mondatokat – egyelőre azok tartalmát nem felbontva – vettük elemzés alá. A mondatok listájának elkészítése után gyakorisági sorrendbe állítottuk a szövegben található kijelentéseket. A módszertani-technikai eljárás közben találkozunk az ún. redundancia problémával, amely felettébb figyelemre méltó megállapításokat tett lehetővé.

A probléma már a szinonímák képzésekor is körvonalazódott. Amikor ugyanis a szinonímák összevonása után az összevont szavakat visszahelyettesítettük a mondatba, olyan szóismétléses mondatokat kaptunk, melyekben egy-egy szó többször is szerepelt. Például ilyen "bölcsséget" is, mint a "Terv az terv", vagy a "Dolgozó dolgozik a terv szerint".

Ezek a szóismétlések a redundancia fokáról és nagyságáról árulkodnak. E mondatok *információtartalma szegényes*, az egyes szavak használata új információt *nem* tartalmaz, lényeges tartalmi következtetést nem tesz lehetővé. A többszörös használat a mondatok *megerősítő* funkcióját húzza alá, az ismétlés a mondanivaló *súlykolásának* feladatát látja el. A sablonokban beszélő és Imperatív (felszólító) állításokat tartalmazó, illetve bizonyos magatartásokra való ösztönzés jegyében fogant nyelvek tulajdonsága az általunk leírt ismétlődéses tagolódás. Természetesen mindez már a szókészleteknél is kiderül, hiszen az egyes szavak túlbujánzása szószinten írja le a mondat szinten kiolvasható jelenséget.

A mondatelemzésből viszont következtethetünk az általunk elemzett nyelv egy másik tulajdonságára, arra, hogy ez a szöveg a *kis entrópiájú* "jelrendszerek" közé tartozik.

E felismerés több lényeges következtetést tesz lehetővé. A kis entrópiájú közlésrendszerek Információmegőrzési és továbbítási képessége kicsi. Tulajdonképpen célja eltér a modern kommunikációs rendszerek céljától, mivel elsődleges feladata nem az új információ elosztásának szervezése. Többnyire ismert és elfogadott kódrendszereket használ, amelyeket *intézményesen* szervezett módon alakít ki, és juttat el a jelrendszerek "fogyasztóihoz".

Az Intim-személyes kódokból semmit sem alkalmaz, sőt üzenetel nemegyszer a személyes szférán túlmutató szimbólumrendszerben jelennek meg. A kis entrópiájú kommunikációs kultúrában a társadalom tagja nemcsak vevőként, feladóként is alkalmazhatja a kódrendszert, azaz, maga is tud másokkal e kódrendszer segítségével érintkezni, lényeges állításokat közölni.

A kis entrópiájú kommunikációs jelrendszerek szegényes jelkészletüket halmozottan használják az ünnepek alkalmából. Ez az "Információ csúcs", amely azonban a tradícióőrzést, a szokások és eljárások eddigi rendjének megerősítését biztosítja. A kis entrópiájú kommunikációs kultúra ellentéte a nagy entrópiájú kommunikációs rendszer, amely a modern intézményes rend

– a politikai társadalmak – létrejöttével egyidőben alakult ki. Elemzésünk alapján elmondhatjuk: az általunk vizsgált Ideológiai szövegek nyelvi szerkezete az Ideológiai rendszer tradicionális társadalmakhoz való kötöttségét erősíti meg. A kis entrópiájú kommunikációs kultúra számos eleme, tulajdonsága jelen van szövegeinkben s hiányoznak a kommunikációs zárttságot feloldó – ez már a szavak és mondatelemzés síkján is látszik –, a nyelvhasználatot és a közlést alternatív szerkezetűvé tevő nyelvi jelek és jelrendszerek, szavak és kijelentések.

Kis entrópiájú kommunikációként felfogva a korszak Ideológiai kommunikációját, közelebb kerülünk ezen Ideológia hatásmechanizmusának megértéséhez is. Ha a vevő feladóként is használhatja a kódrendszert, és a közlési tartalmat semmilyen más nyelvi rendszer nem kérdőjelezi meg (mert például, az új jelenségek befogásának alternatív fogalmi rendszerrel hiányoznak), akkor a jelrendszer érvényességéhez kétség sem férhet. Amikor aztán a világlátását ugyanabba a kódrendszerbe csomagolja vasutas és tanár, földműves és orvos, akkor előáll a kis entrópiájú kommunikációs kultúra előnye, az általános felhasználáson keresztül szerveződő – "kvázi-univerzális – kommunikációs tér mindenki számára jelentkező nyitottsága. Mindenki érti, beszél a jelek nyelvét, s csak tragédiák sorozatán keresztül kérdőjeleződik meg a kódba csomagolt üzenetek valóságtartalma.

A kis entrópiájú kommunikációs tér nyilván korántsem információtartalmának gazdagsága miatt működik. Működésének egyes vonásait a szavak és mondatok listája is bemutatja, igazából azonban a nyelvi szerkezet belső tartalma tárja fel az információszegénységet.

Az eddigi gondolatmenet elemzésünket a tradicionális és modern társadalmak társadalomtörténeti különbségének problémájához vezette el. Úgy gondoljuk, ezen a ponton fel kell vetni egy fontos kérdést, nevezetesen, az ötvenes években kialakuló politikai kultúra (politikai rendszer, politikai Ideológia, politikai normák) viszonyát a modern társadalomfejlődéshez. A kérdéskör szerteágazó és sokoldalú jellegzetességei miatt¹¹ a problémarendszer egyetlen egy elemét emeljük ki, természetesen azt, ami vizsgálataink szempontjából lényeges.

Az ideológiai mechanizmusok kontinuitása másként megy végbe, mint a társadalom intézményes rendjének megőrződése.¹² Az Ideológia nyelvi zárttsága, a kódok és kifejezések szegénysége, az informatív tartalom negligálása megerősítik azt a véleményt, hogy az ötvenes években ható politikai Ideológia a modern politikai társadalmak politikai Ideológiáinak történelmileg fontos és értékes tulajdonságából – nyitottság, alternativitás – semmit sem reprodukált. Ezzel szemben viszont tartalmazta mindazokat a modern politikai Ideológiákra ugyancsak jellemző sajátosságokat, melyek a politikai zárttság és status quo orientáltság hordozói. E zárttság és jelentésszegénység a tradicionális társadalom örökségének jegyében épült ki. Mindez nem jelenti azt, hogy a már ugyancsak említett technológiára, célracionalitásra való hivatkozás, vagy az utópikus elem ne lenne jelen. Ezen érvek és kijelentések megfogalmazása vál-

tozatlanul a tradicionális ideológiák struktúrából ered. E témakörre az elemzés más lépcsőfokain még visszatérünk.

(c) Kijelentések, állítások és gyakoriságok

A módszertani lépéseket már ismertetve, egyetlen egy dolgot szeretnénk még elmondani. A szavak visszaüllesztése utáni mondat tartalmilag az eredetivel azonosként fennmaradva, nyelvi formájában megváltozott. Rag és toldalék nélkül, "töltelékszavak" nélkül mondatok keletkeznek. Így, amikor gondolatmenetünket idézetekkel támasztjuk alá, nem a számítógépes elemzések nyersanyagát írjuk le – ez érthetetlen lenne –, ha nem az eredeti és a jelentésekre lepusztított mondat sajátos keverékét.

A mondatok gyakorisági sorrendjéből indulunk ki (II. táblázat).

A gyakorisági sorrend a következő. Leggyakoribb: *"Az országban (népgazdaságban) terv folyik"*. E mondatot követi hasonló előfordulási gyakorisággal: *"Az országban munkaerőhiány van (munkaerőhiánnyal küzdünk)"*. E két kijelentés önmagában tényszerű, s úgy néz ki, objektív állítás. E két állítást az értékelés rangjára a gyakorisági sor harmadik tagja emeli, miszerint nálunk a munkásnak *"nem kell munkanélküliségben, éhséget érezve ácsorognia a gyár előtt, munkára várva, mint az a kapitalista kizsákmányoló országában napirenden van"*. E kijelentés fényében az első két mondatban jelzett intézmények (állam, terv) azonosulnak a *szociális létbiztonságot* biztosító intézményekkel. Az érvelés a tradicionális munkás-elégedetlenségek felé tolódik el, s ezzel emocionális reflexeket mozgat meg. A "létért való küzdelem" veszteséinek elégedetlensége, a szociális jólét utáni vágyódása, a magyar társadalom két világháború közötti koldusainak érzelmi emléke mobilizálódik az állítások és kijelentések ilyen típusú összekapcsolásánál.

A szociális biztonságot adó intézmények értékdominanciájának megteremtése az ellentétes, történelmileg létező rossz állapotokhoz viszonyítva történik meg. Az érvelés a legkellemetlenebb érzéseket tulajdonítja a kapitalista struktúrának – éhség, nyomor –, s egyúttal a legpozitívabb értékekkel látja el ezen állapot tagadásaként működő szocialista intézményi rendszert. Egy paternalista, önmagát "jóléti államnak" feltüntető állítássorozat önmeghatározási definíciót bontakoznak ki.

Ez az önkép-reprezentáció – amely a korszakban általánosnak mondható¹³ – összeállítható ideológiák szövegei más elemekből is. A gyakorisági sorrendet vizsgálva, az önmagát szociális államnak bemutató politikai struktúra első nyomaira találtunk rá.

Az önkép-reprezentáció lényeges része az az ellenségkép, amely ugyan csak ezekben az állításokban jelenik meg. A szakítás, a szembenállás egy *társadalommal* történik, annak összes intézménye, normája, szabálya kerül el-

utasításra. E logika további következménye szerint a tagadott társadalom csak rossz és a vele ellentétes társadalom mindenben jó.

A szakításban tagadni kívánt ellenség alacsonyrendűsége bizonyításának emocionális állításai vannak, nem pedig érvel. A kijelentések ugyanakkor egy *adottságra* vonatkoznak, egy állapotra, s a "bizonyítás" ebből az állapotból indul ki. A *megkérdőjelezhetetlenség* az első pillanatra szembeötlő. "Terv van" – mondja a legegyszerűbb állítás. A megkérdőjelezhetetlenség a szocializmus – illetve annak adott – intézménykereteinek létéből indul ki. A kétértékű logika szerint ezeket az adottságokat tagadni sem lehet, mivel kételyeinkkel az ellenkező oldalra állunk. Ha a terv értelmére kérdezzük rá, akkor csak a tervnélküliséget – tehát az anarchiát, a kapitalizmust – állíthatjuk. A szövegekben található más kijelentés is a tervgazdaság történelmi erényeiről, azonban ezek deklaratív jellegük, valamint alacsony gyakoriságuk miatt a szocializmus definíciójában nem játszanak szerepet (pl. "csak a tervek által lehetséges a szocializmus építése").

A gyakorisági sor első két tagja kötelező evidencia.

A *munkaerőhiányról* a korszak pozitívan nyilatkozott.¹⁴ A munkanélküliség – rossz – logikai ellentéte a *munkaerőhiány*. Ez csak jó lehet, mondanánk ironikusan, ha nem tudnánk, milyen nagy szerepet játszott – éppen vádlottaink esetében – a munkaalkalom léte. E kétértelmű logika ráépülve a mindennapi gondolkodás világképére¹⁵ együttesen hozta létre a pozitív értékrend harminc év múlva már enyhe ironiával kezelt rangsorát.

Azért foglalkoztunk ilyen hosszan a gyakorisági sor első három tagjával, mert egy hosszan élő, s talán máig érvényben maradó sztereotípiáról van szó. 1986 őszén vezető állású és felelősségteljes politikus szájából hangzott el ugyanilyen érvelési rend, s a kapitalizmust, mint a munkanélküliek nyomorgó tömegét előállító társadalmat jellemezte.¹⁶ Másfelől, a tömegkommunikációs rendszert vizsgáló kutatások bizonyítják, hogy a magyar társadalom közgondolkodásának egyik centrumában még mindig az előbb elemzett sztereotípia áll.¹⁷

A gyakorisági sor további része a *munka* világáról, a dolgozók csoportjairól, a munka világának társadalmi kapcsolatairól szól.

Az a kijelentés, hogy "*a dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelmezetten végzi*", bár gyakoriságában megelőzi, mégis szorosan kapcsolódik ahhoz a kijelentéshez, hogy "*Az eredményes munkához munkafegyelem kell*", valamint "*Nem elegendő ötletszerűen, rendszer nélkül dolgozni*".

E logikában az eredményes munkát – a tervszerűséget – a fegyelmet és a dolgozók csoportját kapcsolja össze a szöveg. Az állítások ismét axiomatikus jellegűek, sőt az első három leggyakoribb állításból tartalmilag következnek.

Az ötletszerűség társadalmi ugyanis a kapitalizmus, s ez az anarchia, a fejletlenség és zűrzavar birodalma, a fegyelmezetlenségek forrása. (A fegyelmezetlen dolgozók rétegei között valóban van olyan csoport, amely a múlt maradványaként került be az ítéletek szövegébe.) Ezzel szemben a szocializmus

a jól elrendezett, átgondolt tervszerűség tartománya, s a fegyelem megtettesítője. Az ötletszerű munka rossz, a tervszerű jó. Az ötletszerű fegyelmezetlen, a tervszerű fegyelmezett.

E történelmi értékraangorban gyökerezik a munkások csoportosítása. *Nem a társadalom objektív struktúrája a forrása a dolgozók csoportjainak, hanem a tervszerűséghez, a fegyelemhez* – a tervhez való adaptáció fokához – *való viszony*. A fegyelmezett dolgozó jót tesz, a tervek előírását teljesíti, a szocializmust építi, a fegyelmezetlen nem. Az intézményekhez való viszony klépítésének minősége, az intézményekhez fűződő normák elfogadása vagy elutasítása alapvető a dolgozói magatartások értékelésénél.

Ezt támasztja alá a gyakorisági sor többi kijelentése is, elsősorban azok, amelyek a munka *célját* definiálják. A meghatározás ismét a kapitalizmusra visszanyúlva történik. Ott a dolgozó "a kizsákmányolók profitját növelte", a szocializmusban ellenben "magáért a közösségért, a boldogabb jövőért dolgozik". Az érvek a társadalmi többlettermék elosztásának mechanizmusát is bevonják a kijelentések hatókörébe. A szocializmus adott elosztási rendszere etikailag morálisan értékesnek bizonyul. (A későbbiekben bemutatjuk a *boldogság, jövő, közösség* tartalmát.)

Az elosztási viszonyok magasabbrendűsége a munkát "kilépteti" a jelenből és a (boldog) jövő előképének folyamatába állítja be. A jövő az adott munka elvégzésével biztosítható, az *adott* munkafeladatok, munkafeltételek tudomásulvételével lehet a jövőt felépíteni.

Összefoglalva, a közösség boldogsága és jövője csak az adott intézményrendszer elfogadásával biztosítható. A logika olyannyira zárt, hogy az intézményes renden kívül jelentkező érdekérvényesítési törekvés azonnal a közösségi jövő boldogságígéretével kerül szembe. Tisztán áll előttünk a kommunikációs rövidzárlat, a nyelvi (Ideológiai) alternatívák kiliktatása, a korlátozott kommunikáció nyelvi záránya.

Mert valóban, ki az a bolond, aki a jövőt teszi kockára azért, hogy a jelenben magától változtasson valamit? Nem bolond az, ellenség.

Ezáltal biztosított a *status quo* megdönthetetlensége. Az Ideológiai kommunikáció *status quo* védelme sziklaszilárd, direkt módon is körülbástyázott. Marad a kényszerkommunikáció, az erőltetett kommunikáció, a jövő formáiról szóló vita. (Lesz-e a kommunizmusban mindenkinek nercbundája, mikor és hogyan hal el az állam és a jog, és így tovább.)

A szocializmus munkarendjét leíró kijelentések (az írott dokumentumok szintjén) alátámasztják az intézmények önmaguk léteiben hordott magasabbrendűségének tudatát. Így például az a mondat, hogy "A dolgozó munkabérét közvetlenül, közvetve szociális juttatás formájában megkapja", vagy "A dolgozó a szocializmus keretei között megfelelő bérért, kedvező munkakörülmények között" dolgozik. Ezek az Ideológiai kijelentések a rendszer adott működésében igazolják a társadalom történelmi értékelt, egyúttal az elosztási viszonyokra helyezik a hangsúlyt.

Szándékunk most nem az, hogy a kijelentések valóságtartalmára reagáljunk, vagy akár csak a Marx–Lassalle vitára utaljunk. Fontosabb az érvek funkciójára felhívni a figyelmet. Álláspontunk szerint a szociális juttatásokra és a teljeskörű társadalmi többlettermék dolgozói elsajátítására történő hivatkozás az állam és az állami-politikai intézményrendszer valóságos – elszívó és selektíven újraelosztó – szerepének kikapcsolására, elhallgatására utal. (Irányított kommunikáció.) Azt sugallja, hogy lényegtelen szerepe van a társadalmi mechanizmusok működtetésében az intézményes rendnek, még önköltsége sincsen, működése a dolgozónak semmibe sem kerül. A paternalista állam szociális juttatásokat középpontba állító tükörképe néz ránk. A tükörképben az állami – intézményes – politikai mechanizmus nem parancsol, nem von el, hanem szolgáltat, mindenkinek a munkája eredményét közvetíti ki – amit csak ez az "önzetlen" állam láthat el – a hatalmi elem, az uralomgyakorlás módszertana és technikája háttérbe szorul (1952-t írunk ekkor!).

Az elosztás biztosított, a bér és munkafeltételek megfelelőek (hogy mikor és kinek, ezt sohasem tudjuk meg), kedvezőek (mi a kedvezőtlen?, nyilván az anarchia és a kapitalista munka).

Az ideológiai szövegek alapján valóban az azonosulás és az elfogadás az egyetlen ésszerű magatartás. Az ilyenképpen bemutatott világban valóban *"minden munkaképes ember kötelessége, hogy a munkából kivegye részét"*.

Sem a szocializmus, sem a kapitalizmus valóságáról az első tíz leggyakrabban leírt mondatból nem tudunk meg többet. A tartalomelemzés természetesen feltárja majd a mélyebb nyelvi–struktúrális vonatkozásokat is.

A világ és a valóság *strukturálatlan* és *homogén*, ahol etikai–morális–történelmi tételezettségek kötődnek intézményekhez.

A szövegekben és a szövegek mögött ki-kibukkan a szociális jóléti állam szerepében tetszelgő Intézményrendszer önképe. Ezek a kijelentések arra engednek következtetni, hogy az ideológiai szövegek egy, a saját hatalmi elhelyezkedéséből következően a társadalmi többletterméket hivatásszerűen elosztó bürokrácia önmeghatározását tartalmazzák.¹⁸

A kapitalizmus – s a piaci társadalom – egyértelmű elutasítása (*anarchia, rendtelenség, fegyelmezetlenség, szervezettelenség* – a *piac* még elő sem fordul a szövegekben) a szocializmusban kialakuló központosított újraelosztás ünneplése (*rend, fegyelem, tervszerűség, létbiztonság*) s ugyanakkor saját társadalmi lényegét eltüntetni akaró törekvés a "bürokratikus világkép" kiépülésére utalnak.¹⁹ Jól tudjuk, az ellenségkép, a társadalmi struktúrakép és a fogalmi rendszerek első világának bemutatásán keresztül állításainkat még alá kell támasztani. A gyakoriságtábla alapján azonban néhány következtetést megalapozottnak érzünk.

Állításainkat bizonyítja a mondatok között szereplő olyan kijelentés is, mint például a dolgozó – a vádlott – nem *hálás* a jótéteményért, nem tudja értékelni a *neki biztosított* "jólétet". E szavak a paternalizmus ethoszára utalnak. De a vádlottak – elítéltek – szemére hányják, hogy a kapitalizmusban bizonyára

jól dolgoztak, csak a jólétet adó társadalomban nem tesznek eleget kötelességüknek. (Itt az érvelés logikája majdnem megtörik.) Maguknak és dolgozó társaiknak okoznak magatartásukkal kárt. Előtérbe kerül a bürokrata érvelés egyik típusa, az *önérdekre* való hivatkozás, valamint az anonim – adaptív – többségre, mint mintahordozókra történő utalás. Az érvelést biztosító társadalomkép egyszerre képzel el izolált és intézményesen szerveződő érdekérvényesítést, azonban úgy, hogy az intézményes együttműködés tengelyében az adaptív viselkedés áll. E társadalomfelfogás annak a bürokraciának sajátossága, mely maga tagolja a társadalmat, saját kontrolljának érvényesítésével izolál és integrál. Legitimációs bázisa a lojális többség lesz – mely anonim, de adaptív, s ugyanakkor autonómiájától, társadalmi arculatától megfosztott – s mely más minőségében megnevezhetetlen.

Az elítéltek a tervet és a terv megvalósítását, végeredményben a szebb és boldogabb jövőt fenyegették. Lefordítva mindezt, a bürokrácia *társadalomépítésének programját kérdőjelezték meg*. Ezek után egy logikai lehetőség van, az elítéltek *ellenségek*. Itt kezdődnek azonban azok a logikai törések, melyek valójában a kifacsart és torz érvelésekből következnek.

Az Ideológia logikája kétségkívül az ellenségek csoportjába sodorja az elítélteket. Fegyelmezetlenek, a szocializmus fegyelmét sértették meg. Ellenségek, mert aki nem azonosul, az ellenünk van. (*"Aki nincs velünk, az ellenünk"*.) Szemben állnak a nagy többséggel, a "becsületes dolgozókkal". Ellenségek. De ha ellenségek, akkor a politikai bűncselekmények kategóriájába tartoznak. Tettük szabotázs, összeesküvés, ők maguk ügynökök és kémek. Ebben a minőségükben jól karakterizálhatóak és megnevezhetőek, ezért nem lesznek politikai ügyek áldozatai. Mert ha megnevezhetőek, az anonim többség nem marad anonim többség, s a fegyelmezetlenség nem lesz lappangó és mindenkivel szemben megfogalmazható ítélet, demiurgosz. Hogy a többség is megnevezhetetlen legyen, az elítélteknek is anonimoknak kellett maradniuk.

Másfelől, a munka világában a politikai bűncselekmények represszív hatást nem váltottak ki, főleg nem a munkához való viszony vonatkozásában. Olyan ellenség kellett, amely mindennapos, akinek az elítéléséről szóló ítéletet ki lehet tüzni a falújságra, meg lehet írni a helyi sajtóban, üzemi lapban.

E csoport tehát ellenség, de nem olyan nagyon az. Ellenség, mivel az anarchia, a fegyelmezetlenség normáit viszi be az üzembe és erodálja az adaptáción alapuló együttműködést. Öntudatlan és elmaradott, hangzott a végleges minősítés. Az öntudat alacsonyabb fokán álló csoportról van szó – mondja az ideológia. A fenyegetettség fokozására – Sztálin 1929-es beszédének szellemében – a belső és köztes ellenség mindig alkalmasabb, mint a külső, és jól karakterizálható.²⁰ E csoport – mondják róluk – nem érti a munka jelenlegi társadalmi szerveződésének lényegét, azt, hogy "a munka nem kényszer többé", s pszichológiailag fogyatékoságával fenyegeti a jövőt.

Így az ellenséget két csoportra bontják. Eseteinkben az "öntudat hiánya miatt politikailag elmaradott" minősítés jár. Ezek a dolgozók a munka céljában és jellegében "nem látják" a változásokat. Mindez úgy is lefordítható, hogy a tár-

sadalomszervező bürokrácia teljesítményét kicsinylik le, és nem ismerik el a számukra előírt magatartások kötelező érvényét.

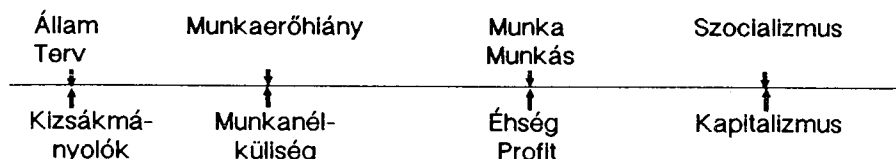
A csoport a politikailag intézményes formákat nem elutasítja, hanem *nem fogadja el*. Nem fordul ellene tudatosan, de nem tanúsít irányukban adaptív magatartást sem. A társadalom többsége és a tudatos ellenség között helyezkedik el, "köztes" csoport.

Az ideológiával világkép ebben az esetben majdnem pontosan adja vissza a valóságot. Ez a csoport ugyanis – ismervé a csoport társadalmi pozícióját²¹ – valóban a mezőgazdaság és az ipar közötti köztes térben helyezkedik el. Más elemzési szempontok szerint a társadalom hátrányos pozícióiban található meg, sokszínűségében, heterogenitásában csak pozícionális helyzete teremt egységet.

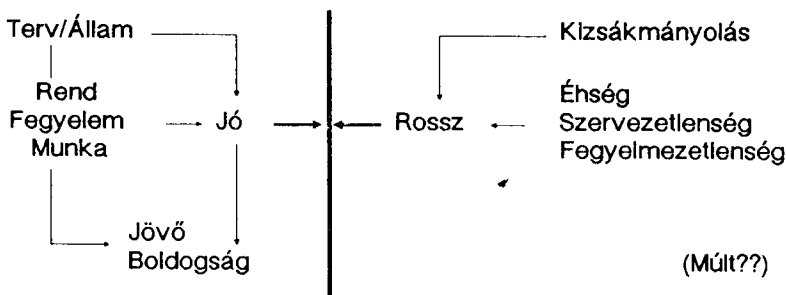
A következőkben elszakadunk a tartalomelemzés logikájától, a statisztikai sorrendek elemzésétől. Elfordulásunk – amely csak ideiglenes – azzal magyarázható, hogy igyekszünk szövegszerűen bemutatni azoknak a kijelentéseknek és mondatoknak az összefüggését, amelyek a statisztikai sorokból nem rekonstruálhatóak, viszont az ítéletek szövegeiből kiírhatóak.

Előtte még megpróbálunk néhány ábrát megrajzolni az eddigi kijelentések logikai szerkezetéről.

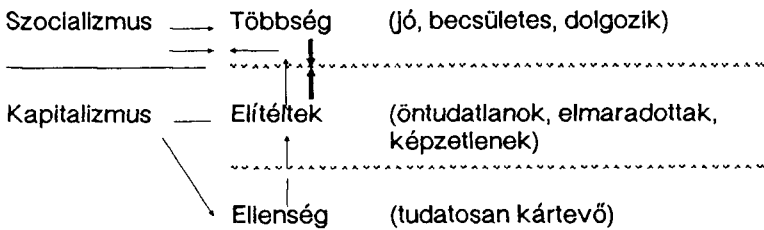
(1) Az intézmények világa

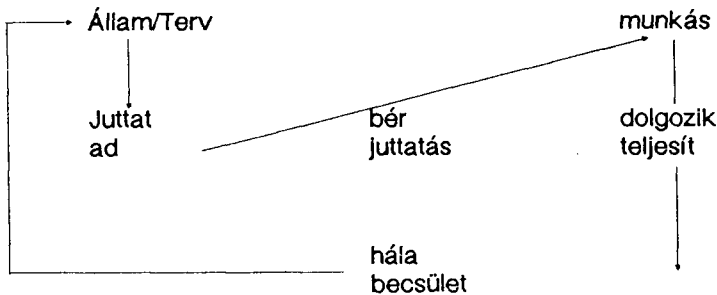
(2) Értékek világa

(3) A dolgozók

(4) Viszonyok és relációk

Mivel a fogalmi relációkat külön is vizsgáljuk, csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a társadalmi viszonyok, kapcsolatok, a társadalmi intézmények strukturálatlanok, illetve *egyoldalú közlekedést* tesznek lehetővé. Az állam eloszt, a munkás dolgozik. A valódi viszonyok *kiszorulnak* a kommunikációs térből, másodlagos kérdések képezik a gondolkodás és kijelentés rendszerének alapját. A valódi konfliktusok helyett *egyoldalúan rögzített* konfliktus tematizálása épül ki.

(d) A kijelentések további elemzése*

1. A társadalomra veszélyesség bizonyítása

A vádlott cselekedetéről először kimutatták, hogy az objektíven veszélyeztetette a társadalmat.

Másodsor, a vádlott társadalmi környezetének leírásával a vádlott feltételezhető személyiségét ábrázolták, így támasztották alá a büntetés indokoltságát.

Előtérbe került a magánvaló–magáértvaló munkásosztály ideológiai szembeállítás. A vádlottak többnyire kirekesztődtek a magáértvaló – mint láttuk, az öntudatos – munkásosztályból, egy alacsonyabbrendű kisebbség tagjaiként mutatták be őket.

Két példa az elmondottakra:

"Az igazolatlan munkamulasztás veszélyezteteti népgazdasági tervünk, vagy legalábbis annak valamely részlete megvalósítását. Sérti tehát a szocialista építés érdekét".

"Tekintettel azonban arra, hogy a vádlott cselekményének az oka nem szembehelyezkedés a dolgozó nép társadalmával és cselekményét nem kártevő célzattal, hanem öntudatának nagymérvű elmaradottsága, politikai képzetlensége miatt követte el ..."

2. Enyhítő körülmények és Ideológiai érvelés

A Legfelső Bíróság egyedi döntése nemcsak az igazolatlan hiányzások, önkényes kilépések büntetőjogi szankcionálására adott lehetőséget, hanem az alapjogszabály (1950:4 tvr) büntetési módját is enyhítette. Így enyhítő körülmények esetében a szabadságvesztés helyett javító-nevelő munka lett az elítéltek büntetése.

Az enyhítő körülményeket a vádlottak személyiségéből, élethelyzetéből, társadalmi körülményeiből vezették le. Két tipikus enyhítő körülményre hívjuk fel a figyelmet. Az egyik az ellenséges célzat hiánya, tehát a társadalommal szembeni direkt ellenséges szembenállás kizárása, a másik a vádlott objektív osztályhelyzete, nem egy esetben öntudatlansága. A magábanvaló osztályhoz tartozást a vádlott javára írták.

Ugyanaz az érvelés, amely a társadalomra veszélyességet alátámasztotta, használhatónak bizonyult a büntetés enyhítésének eseteiben. E sokoldalú

---

*Az ítéletek között szerepel a megfelelő az eredeti szövegnek. Sem a magyar nyelvhasználat szabályainak megsértésén, sem az értelmetlen szövegen nem változtattam. (Gy. T.)

hasznosítás magyarázza a szövegismétlődéseket is. Az enyhítő körülmények között természetesen nemcsak ideológiailag axiómák szerepeltek, helyet kapott az elítéltek korára, nemére, családi körülményeire történő hivatkozás is.

"A vádlott a dolgozók osztályához tartozik. Osztályhelyeztetére figyelemmel a dolgozó nép ellenségének nem tekinthető. Osztályhelyezete, társadalmi nevelésének hiánya és egyéb okai is arra utalnak, nem áll ellenségesen szemben a társadalommal."

Hosszabb idézetünk összefoglalóan mutatja be az elmondottakat:

"Vádlott a tárgyaláson belátta, hogy a munkafegyelmet súlyosan megsértette, de tettét megbánta és beismerte, hogy dolgozóhoz nem méltó magatartást tanúsított, mivel megsértette népgazdaságunk gazdasági rendjét."

Népköztársaságunkban tervgazdálkodás folyik. Ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele, hogy ebből az építő munkából minden ember kivegye a részét. Nem elegendő azonban rendszer nélkül, ötletszerűen dolgozni, hanem az eredményes munkához munkafegyelem is szükséges.

Dolgozónk túlnyomó többsége ma már nemcsak tudja, hanem át is érzi, hogy a munka nem kényszer többé, hanem becsület és dicsőség dolga. A munkás ma már nem a kizsákmányolók profitját növeli, hanem magáért a közösségért, a boldogabb jövőért dolgozik. Munkája ellenértékét vagy közvetlenül, vagy közvetve, szociális juttatások formájában meg is kapja, s ennek tudatában a dolgozók túlnyomó többsége lelkesen és fegyelmezetten vesz részt a termelő munkában.

Sajnos, azonban még mindig akadnak olyanok, akik nem ismerik fel, vagy nem akarják felismerni, másrészt pedig olyanok, akik megfelelő öntudat hiánya vagy politikai elmaradottság okából nem képesek felismerni azt az óriási különbséget, amely a munka célja és feltételei között a múltban fennállott és jelenleg is fennáll. Előbbi csoportba tartoznak népi demokráciánk ellenségei, akik legelszántabban minden eszközt felhasználnak arra, hogy akadályokat gördítsenek az épülő szocializmus útjába, a másik csoporthoz tartoznak azok, akiket az osztályellenség félrevezetett, vagy akik még nem tudtak megszabadulni a kispolgári gondolkodás csökevényeitől.

Az előbbieket szándékosan akadályozzák, az utóbbiak pedig tudatlanságból, a kellő felvilágosultság hiányából zavarják meg. A tárgyalás során semmi adat nem merült fel arra vonatkozólag, hogy a vádlott az előbbi csoportba tartozott

volna, vagy a munkafegyelem megsértésével szándékosan akart volna kárt okozni népgazdaságunknak. Ellenkezőleg, az világított ki, hogy fegyelmezetlenségének az öntudat és főleg a társadalmi nevelés hiánya voltak okai.

Nem kétséges, hogy a munkafegyelem megsértése, az igazolatlan mulasztás veszélyezteti népgazdasági terveink megvalósítását, és sérti a szocialista építés érdekeit, ezért társadalomra veszélyes ..."

3. Az Ideológiai kijelentések néhány összefüggése

Az Ideológiai elemek előfordulását alapvetően az határozza meg, hogy az ítéletet melyik megyében hozta a bíróság. Sem az elítéltek társadalmi helyzete, sem magatartásuk motívumrendszere nem befolyásolta az Ideológiai érvelések előfordulását.²²

Gyakori hivatkozás: "A szocializmus előfeltétele, hogy a munkából mindenki kivegye részét", és az a megállapítás, hogy a "munkához munkafegyelem kell".

A munkafegyelem – mint láttuk – olyan fogalmi környezetbe került, amely a kor klemelt jelentőséggel bíró értékeiből állt (szocializmus–tervgazdaság). Ez a szöveggörnyezet felerősítette a munkafegyelem fontosságát, társadalmi súlyát, ugyanakkor még negatívabbá tette a munkafegyelem ellen vétők cselekedetét.

Az elítéltek legnagyobb "büne" az ötéves terv megvalósításának veszélyeztetése. Ezután a munkafegyelem, majd a tervgazdaság sérelme következett. A sorban negyedikként az üzemi részletterv és a szocializmus építésének sérelme szerepelt.

Az elítéltek személyiségét jellemző tulajdonságokkal a vádlott személyiségét értékelték és ezen keresztül bizonyították be a büntetés jogosságát. Leértékelték a vádlott – elítélt – személyiségét, lefokozták emberi tulajdonságait. A leggyakoribbak egyike az az érv, miszerint az elítélt nem látta be, mit kellett volna tennie, azaz felvilágosítatlan (öntudatlan). Nem tartozott pszichikailag a magáértvaló munkásosztályhoz. Ezután a szocializmus eredményének nem értékelése, majd a szocializmus és a kapitalizmus közötti különbség fel nem ismerése következett. Körülbelül azonos mértékben szerepelt a többi tulajdonság, az önértékét követő személyiség, a fegyelmezetlenség.

Alapvetően negatív személyiségjegyekkel találkoztunk. De negatívak azok a csoportok is, ahová ezek a negatív személyiségek tartoznak. A legkarakterisztikusabb csoport az öntudatlan dolgozók csoportjává. Ezt követi a múlt maradványait magukkal cipelők, a képzetlen és elmaradott dolgozók, valamint az önző anyagias dolgozók csoportja.

Látható, hogy két különböző csoportot vontak egybe. Azokat, akiket (képzetlennek) öntudatlannak ítélték – azaz tudati beállítottságuk hibás – és azo-

kat, akik érdekeiket nyíltan képviselték – azaz, akiknek a *magatartása hibás*.

A pozitív minták és példák elemzéséből közvetetten is kiomborodik a két csoport jellemző karaktere. Azok a dolgozók a dicsérendők, akik egyfelől öntudatosak (kötelességtudók) és azok, akik érdekeiket nem helyezik a társadalom érdekei elé. De ezeket a pozitív mintákat húzta alá a dolgozóval szemben támasztott követelmények listája. Így a fegyelmezettséget, az előírások betartását, a képesség és tudás maximumát nyújtó tevékenységet tekintették a helyes magatartás jellemzőjének.

4. Az Ideológiai érvelés rendszere

A következőkben bemutatjuk az ítéletek Ideológiai világképének néhány vonását.

(A) Érdekek és érdekrendszerek

Leggyakrabban azt fejtik ki, hogy a cselekmény a vádlottnak is kárt okoz: azaz, önértékre hivatkozással ítélik el.

"A terhelt a fegyelmezetlen magatartásával hátráltatta a vállalat munkatervének teljesítését. Ezzel saját magának és a népgazdaságnak is kárt okozott, mert hiszen csak a tervek pontos teljesítése teszi gazdagabbá országunkat, és csak a gazdag és erős országban emelkedhetik a dolgozók életszínvonala."

Az öntudatlan dolgozó elítélése a következők szerint történik:

"A vádlott [...] magatartása öntudatos dolgozóhoz méltatlan magatartás volt. A hét műszak mulasztása a tervfegyelmet sérti. Ezen mulasztás folytán a termelésben jelentős kiesést okozva, az üzem részlettervének megvalósítását veszélyeztette, különösen nagy jelentősége a bűncselekménynek, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy a vádlotthoz hasonló magatartású egyéneknek a termelésből való kiesésével mily nagy tömegű munkás veszik el a tervteljesítésből."

Az egész társadalmi-gazdasági rend elleni vétséget tulajdonítanak az elkövetőknek.

"Népköztársaságunkban tervgazdaság folyik. Ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele, hogy ebből az építőmunkából minden munkaképes ember kivége a részét. Nem

elegendő azonban rendszer nélkül, öltetszerűen dolgozni, hanem eredményes munkához munkafegyelem szükséges. Dolgozóink java része ma már nem csak tudja, de át is érzi, hogy a munka nem kényszer többé, hanem becsület és dicsőség dolga. A munkás ma már nem a kizsákmányolók profitját növeli, hanem magáért, a közösségért, a boldergabb jövőért dolgozik. Munkájának ellenértékét vagy közvetlenül vagy közvetve, szociális juttatások formájában meg is kapja, s ennek tudatában lelkesen és fegyelmezetten vesznek részt a termelő munkában. Ez alól a vádlott kivétel.” (Az ítélet teljes szövegét már idéztük.)

Olyan öntudatlan dolgozót ítélnék el, aki képtelen egyéni érdekét háttérbe szorítani.

”A vádlott magatartását vizsgálva, a bíróság arra a meggyőződésre jutott, hogy a vádlott nem elég öntudatos, egyéni érdekét nem tudja összhangba hozni a közösség érdekével, nem értékelte kellőképpen, hogy az Acélgyárban minden munkaerőre szükség van ...”

Aki nem dolgozik – mert igazoltalanul hiányzik – az Alkotmányt is megsértheti.

”Az Alkotmány 9. §. szerint a Magyar Népköztársaság társadalmi rendjének alapja a munka. Minden munkaképes egyén joga, de egyszersmind kötelessége, hogy képessége szerint dolgozzék. A munkatörvény pedig kimondja, hogy a munkafegyelem megtartása minden dolgozó kötelessége és becsületbeli ügye. Az igazolatlan munkamulasztások és önkényes munkaelhagyások veszélyeztetik a népgazdasági tervnek, illetve részlettervnek megvalósítását és sértik a szocialista építés érdekeit, valamint a népgazdaság gazdasági rendjét .

Minden bemutatott példa közös sajátossága az osztársadalmi érdek fel-sőbbrendűségére való hivatkozás. Az ideológia logikája automatikus összhangot teremtett egyéni tett és társadalom között. A megfogalmazás, lefordítva a büntetőjogi nyelv fogalmainra, a társadalmi veszélyesség egyik elemét jelentette. Ezzel a társadalom (fiktív) érdekétől eltérő cselekedet, magatartás deviáns lett, s mint ilyen, legitim módon büntet-hető.

Végül egy olyan típust mutatunk be, amely a munkavállaló érdekének hát-térbe szorításához nem használ fel semmit.

”Vádlott azzal védekezett, hogy keresményéből családját nem tudta eltartani, s mert felmondását nem fogadták el, azért hagyta el munkahelyét önkényesen. Előadta, hogy ko-

rábbi munkahelyéről [...] is önkényesen távozott, mivel a fizetésével ott sem volt megelégedve [...] A bíróság vádlott-nak éppen azon előadásából, hogy korábbi munkahelyén sem volt megelégedve azzal a fizetéssel, amelyek jóval túlhaladták azt az összeget, amelyet most mint alkalmi napszámos megkeres [...] azt a következtetést vont le, hogy a vádlott munkához való viszonya rossz, munkahelyeit nem állja, s nyilván keresi azokat a helyeket, ahol munka nélkül vagy kevés munkával tehet szert keresetre. Vádlott kellő öntudattal nem rendelkezik, aki még mindig nem látja, s nem tudja azt, hogy a magunk erejéből kell egy jobb, egy boldogabb szocialista országot építeni. Magatartásával munkatársai körében is lazítja a fegyelmet, s veszélyezteti a bányaterv megvalósítását."

(B) A társadalomra veszélyesség tényezői

A társadalomra veszélyesség megállapítása annak a körnek bemutatásával történik, akik nem veszélyesek a társadalomra. Ezek a "szorgalmas dolgozók", a – már idézett – fegyelmezett többség tagjai. Ők megértik, hogy "a terv teljesítése saját érdekük". Ők a "becsületes" munkás típusai, akikről legtöbbször azt a nagyon fontos információt kapjuk, hogy "sokan vannak", *vagyis a többséget alkotják*. Ebből megtudhatjuk, hogy a renitens, aki nem dolgozik becsületesen, nem fegyelmezett, aki nem ismeri fel helyesen saját érdekét, az csak a kisebbség tagja lehet. Kisebbség az, amely saját társadalmi pozíciójáról is annyit tud meg, hogy nem a többség. Az Ideológia prizmájában a többség a magáértvaló osztály tagja, a deviánsok nem azok.

Írtuk, "köztes" állapotuk pontosan tükröződik Ideológiai megítélésükben. A szöveg alapján a következő csoportokba sorolhatjuk őket.

(a) *Képzetlen, politikailag elmaradott.* Jellemzőik, hogy kevés információval rendelkeznek a társadalmi valóságról.

(b) *A szocializmust nem értékelők csoportja.* Álláspontjukban kimutatható, hogy nem tudják megfelelően értékelni a munkanélküliség megszüntetését, a tőkés kizsákmányolás felszámolását.

"A terhelt ezzel a cselekményével sértette a munkafegyelmet. Megszegte a termelésre vonatkozó köteleességét, és ezzel hátráltatta a népgazdasági tervek teljesítését. A terhelt cselekménye azt bizonyítja, hogy még nem értékeli kellően azt, hogy a szocialista társadalomban kedvező feltételek között élhet, dolgozhat, megfelelő munkabérért. Nem kell éhen munka nélkül ácsorognia, mint a kapitalista országokban élő dolgozóknak. Nálunk munkaerőhiány van, és

így nem fenyegeti a munkanélküliség réme a dolgozóinkat. Ez a tudat a kevésbé öntudatos embert csábítja a munkafegyelem lazítására. Pedig a munkafegyelem lazítása megkárosítja államunkat is, mert csak a tervek során fejlődő, erősödő népgazdaságunk tudja biztosítani az élet-színvonal állandó emelkedését. Sőt a békének biztosítéka is az erős ország ..."

(a) A múlt terheit cipelő öntudatlan

Ő az, aki a múltból örökölt bizalmatlanságát átviszi a mai államapparátus megítélésére is, de az is ide tartozik, akit menhelyen, szülők nélkül neveltek fel.

"Cselekménye részben arra vezethető vissza, hogy a vádlott hányt-vetett élete alatt ismételtén összeütközésbe jött a törvénnyel, hogy szülei gondozása nélkül nőtt fel, és kétségtelen, hogy a régi időkben még nem fordítottak olyan nagy figyelmet a szülő nélkül maradt gyerekek gondozására, és nevelésére, mint ahogy a népi demokráciánk most figyelmesen és gondosan neveli a szülő nélkül maradt gyerekeket."

(b) Az önző anyagias egyén

Ezek, akik a család létfenntartási gondjait enyhítendő aratási-cséplési szerződést kötnek, vagy az alkalmi munkát is megpróbálják. Esetleg bér, fizetés problémák miatt lépnek ki a vállalatból.

"Önző, anyagi érdekét a népgazdasági érdekek elé állította. Az az érvelés, hogy a családja fejadagjának biztosítása miatt vállalt munkát, nem fogadható el, mivel a szocializmus alapelve a munka szerinti elosztás, és a vádlottnak a munkahelyén kellett volna többet és jobbat teljesíteni. Akkor családja anyagi gondjait meg tudta volna oldani."

(c) Kétlaki

Öntudatlanságának oka a mezőgazdasághoz kötődése. Az anyagias típus egyik alaptípusa, de többnyire kisparaszti birtoknagysággal rendelkezik.

"Kormányzatunk minden erővel arra törekszik, hogy a kétlakiságot felszámolja, aminek következménye az is, hogy

vádolt sem az iparban, sem a mezőgazdaságban teljesértékű munkát nem tud végezni, munkahelyét elhagyja, s ezzel a vállalat részére kiszabott részletterv sikereit veszélyezteti."

(d) Kártevő

Tettében kárt okoz, anélkül, hogy tudatosan akarná ezt. Öntudatának hiánya sarkallja őt tettének elkövetésére.

(e) Ön- és közösségveszélyes

A kicsit ironikus megfogalmazás mögött azok állnak, akik még azt sem ismerik fel, hogy tettükkel önmaguknak is kárt okoznak.

"A szocializmust építő társadalmunkban megengedhetetlen a munkafegyelem lazítás, mert mi terv szerint dolgozunk, s a terv teljesítésében minden dolgozó munkája be van számítva. Az igazolatlanul hiányzók munkája kiesik a termelésből és megzavarja a tervteljesítést. Tervünk lemaradása minden dolgozó részére hátrányos, – az igazolatlanul mulasztó részére is, mert csak a tervek 100 %-os teljesítése fejleszti népgazdaságunkat. A népgazdaságunk, ha nem fejlődik, akkor gyengül az ország, süllyed az életszínvonal, vagyis hátrányt jelent minden dolgozó számára."

Az előbbieken igyekeztünk számbavenni az önhibájukon kívül öntudatlan dolgozók csoportját. Természetesen ezek a csoportok csak a rendszerező logika számára adják magukat ilyen tisztán. A szóhasználat gyakran egybeemossa őket, a vádlottat több csoport tagjaként is megemlíti.

Az érvek meghatározott társadalomképet közvetítenek és hordoznak. A társadalom leírása – Ideológiai interpretációja – arra vállalkozik, hogy bemutassa azt a valóságot, ami ellen fellépnek az igazolatlan hiányzók, klépők, egy szóval a vádlottak, az elítéltek.

Az Ideológiai valóságselemeket egy gondolat fűzi össze. Eszerint a létező szocializmus az egyedül lehetséges szocializmus, valamint a földön létező világok legjobbika. Az adott rend (gazdasági és politikai) érvényessége megdönthetetlen és megkérdőjelezhetetlen. Mivel az a lehető legjobb világ, olyan világ, amelynek minden része, intézménye, értéke eleve tökéletes, ezért minden olyan törekvés, amely megsérti, veszélyezteti ezt a rendet – vagy akár annak legkisebb elemét is – bűn, fogyatékos, s mint ilyen elítélendő és leküzdendő. Mivel jellemzik az ítéletek az adott világ felsőbbrendűségét? Az érvek a következők szerint csoportosíthatók:

1. Politikai Jellemzők

Nem az adott uralmi–hatalmi viszonyok szerepelnek az érvek között. A politikai vezetés jószándékáról biztosító érvek kaptak helyet a csoportban. Ezeket egyetlen egy ponton egészítik ki, a tulajdonviszonyok gyökeres megváltozását hirdetve. A tulajdonviszonyok ilyen változása eleve biztosíték a társadalmi formáció magasabbrendűségére. (E kérdéskört többször említettük, mivel itt az érvelések a kor ideológiai kínálatából nem vettek át mindent.)

2. Gazdasági Jellemzők

A tulajdonviszonyok változása nemcsak a politikai rend, hanem a gazdasági rendszer előnyeit is jelzi. De a gazdasági rend előnyeit támasztják alá a kizsákmányolás megszüntetéséről, a társadalmi termelés és elosztás összhangjáról szóló érvek is.

3. Szociálpolitikai érvek

Közvetlenebb, a dolgozóhoz közelebb álló területet vesznek célba az érvek. Az elosztás egész rendszerének felsőbbrendűségét támasztják alá. Az érvek jelentős hányada arról szól – ezt elemeztük –, hogy társadalmunkban megszűnt a létbizonytalanság, sőt – láttuk – érdemként kezelik a munkaerőhiányt.

A fő érdem a tervgazdálkodásé. A társadalmi haladás letéteményese a terv, az előnyök legfontosabb elérési eszköze a terv.

"A szocializmus építése csak tervszerűen, ezidőszereint a felemelt ötéves terv keretében történhetik sikeresen. Ezért nem kétséges, hogy az a dolgozó, aki a munkafegyelmet sérti, hátráltatja üzemének tervteljesítését, s ezzel veszélyezteteti népgazdasági részletterveink megvalósítását."

"A vádolt cselekménye sérti és veszélyezteteti népgazdaságunk tervszerű építő munkáját, melynek célja a szocialista társadalmi rend felépítése, illetve ezen társadalmi rend gazdasági megalapozásának elvégzése."

(C) Az ítéletek ideológiai szövegeinek politikai-ideológiai háttere

Az ítéletek ideológiai érvelésének hátterét a kor politikai ideológiájában találjuk meg.²³ Az ideológiailag logikában eltűnik a társadalmi viszonyok, intézmények, magatartások heterogén rendszere és egy homogén, egységes egész

részeiként tűnnek fel. A rendszer (társadalmi-politikai-gazdasági) minden egyes eleme, mivel a rendszer része, eleve csak a jövőt, csak a haladót, csak az előrelépést szolgálja. Mindez visszavetítve a tervek bemutatására, az éppen fennálló terv mítikus köntösbe öltözik. A terv az egyetlen lehetséges eszköz a szocializmus építésére. Mindig a tervek rendszeréről esik szó, olyan racionális előírás-rendszeréről, amelyben egységes egésszé illeszkedik a résztervek sorozata. A terv a szocializmus építésén keresztül a jövő hordozója, a boldogság, az ígéret földi mása.

Az érvek egy láthatatlan – racionális – kép- és gondolatvilág által vezérelt társadalom képét írják körül. Minden elemnek meg van a maga feladata ebben a világban, minden rész pontosan illeszkedve kerekíti ki az egészet, rend és harmónia a világ két alappillére. A jelen csak állomás a jövő országútján, a jelen minden alkotóeleme a jövőt szolgálja.

A korszak ideológiája nemcsak a racionális harmóniát, hanem a heroikus küzdelmet is lényegeként fogalmazza meg. Hatalmas, gigantikus küzdelem folyik, amit az emberiség, a nép jövője szentesít.

Ezekben a racionális renddé érett keretekben valóban bűn minden érdekellentét, konfliktus, eltérés a közös jövő ígértétől.

A társadalom – hangsúlyozzák – minden szektorának egységesen kell felépíteni, mivel a társadalom egésze egyet akar, a szocializmus felépítését. Ezen egységtörekvésnek fő letételményese a párt, aki a munkásmozgalom egységén keresztül az egységes munkásosztályt képviseli.

Az egység feltétele a politikai harc, az ellenséggel történő leszámolás. Az ellenséggel való leszámolás biztosíték a gazdasági fejlődést akadályozó erők felszámolására is.

A társadalom egysége a szocializmusért folytatott küzdelemben manifesztálódik, ami a párt állandóan és szükségképpen helyes politikájában érhető tetten. A szocializmus azonos a termelőerők rohamos fejlődésével, ami az irányítás és munkaszervezés párt által javasolt formáinak bevezetését jelenti. A termelés napi, konkrét szituációban megvalósuló magatartás ennél fogva össz-társadalmi jelentőségre tett szert. Rákosi minderről a következőket mondja:

„Amikor a munkásirányító, az élmunkás, az ésszerűsítő [...] új termelési módokon törli a fejét, anyagot takarít meg, jobban kihasználja a gépet, ezzel nemcsak saját életszínvonalát növeli, nemcsak jobban keres, de egyben meggyorsítja, megszilárdítja a szocializmus építését is. [...]”

Két vagy három éve mindenki csak magával törődött, az volt az elve, kaparj kurta neked is lesz. A [paraszttság] ugyanugy, mint az ipari munkás, felismeri saját sorsa és az ország építése között az összefüggést, kölcsönhatást [...] új emberré alakul.”²⁴

A Rákosi megnyilatkozásával jelzett logika szerint az ország, a közösség ügyével való azonosulás ki kell, hogy kapcsolja az egyéni érvényesülés gondolatát, célját. Az egyén érdeke, célja, élete értelme a közösség szolgálata, a közösségnek való alárendelődése. Minden más cél, érdek közösséggellenes, s mint ilyen, önzés.

Gazdasági-politikai egység, homogén társadalom, homogén munkásosztály, a közösség feltétlen felsőbbrendűsége.

A társadalom ellen sokféleképpen lehet véteni. Az egyik leggyakrabban idézett mód a fegyelmezetlenség. A fegyelmezett-öntudatos dolgozó "belátja" az ország érdekének elsőbbségét, a belátás alapján alárendeli ennek magát; a fegyelmezetlen nem.

A fegyelmezetlen éppen ezért is nem felel meg a "munkásosztály" definíciójának, mivel a proletariátust a belső egység, a fegyelmezettség, a szervezettség jellemzi.

A munkafegyelem kérdése – mivel a munkásosztály egysége a termelésben tanúsított fegyelemben jelenik meg – központi fontosságúvá válik. A nem megfelelő munkafegyelem egyfelől minden rossznak az okozója, másfelől az a dolog, amit ürügyül lehet felhasználni különböző munkáscsoportok félreállításához.

A munkafegyelem csökkenését, a lazaságot teszik felelőssé minden gazdasági nehézségért.

"Minden olyan gyárban, bányában, vagy építkezésen, ahol a tervek által előírt kötelezettségeket nem teljesítik, ahol a szállítási határidőket nem tartják be, ahol a termelés minőségét nem javítják, ahol a gyártási önköltség nem csökken, ahol anyagtakarékosság helyett pazarlás uralkodik, a hibák forrásának kimutatásakor mindig eljutunk a munkafegyelem lazaságához."²⁵

A termelési feltételek biztosításában bekövetkező hiányok, a vezetés – adminisztráció – felkészületlensége a munkafegyelem lazaságának örve alatt a termelőmunkások nyakába varratik.

A munkafegyelem be nem tartásának okai az ismert séma szerint a következők:

(1) A fegyelmezetlen dolgozók. Még nem elég fejlett az öntudatuk, nem érnék fel – ésszel – a munkásosztály egészének álláspontjára, nem látják be – végső soron – az iparfejlesztés fontosságát.

(2) A fejlődésbeli visszamaradottság nem a tudat csökevénye, hanem objektív okok – pl. kétlaki életmód – következménye.

(3) Faluról jött az iparba dolgozni, még nem tudta átvenni az ipari munkás-ság fejlett és öntudatos munkakultúráját. Ide kell sorolni az új munkaerő olyan csoportjait, mint a nők és a kisiparból jött munkásság.

(4) Ide tartozik az a munkás is, aki nem teljesíti a normáját. "... a normáját nem teljesítő munkás az esetek többségében rendetlen, megtagadja a lazaságot, fegyelmezetlen, kibújik a nehezebb munka alól, nem engedelmeskedik feljebbvalójának".

A munkás minden helyzetben a saját érdekkel ellen cselekszik, mert

"... a szocialista fegyelem merőben különbözik a kizsákmányoló társadalmak által kieroszakolt munkafegyelemtől. A szocialista társadalomban megszűnt a kizsákmányolás, a termelőeszközök a dolgozó nép tulajdonává lettek. Mivel a munkafegyelem a munkáltató és a munkavállaló viszonyát

*fejezi ki, a szocialista társadalomban pedig mind a munkál-
tató, mind a munkavállaló maga a dolgozó nép, ebből kö-
vetkezik, hogy a szocialista munkafegyelem maguk a dol-
gozók által vállalt önkéntes fegyelem."*

Az Ideológia a politikai rend oldalán működve tagadta a társadalmi automa-
tizmusok létét, így az egyéni tettek eleve ösztársadalmi jelentőséget kaptak.
Ez az Ideológiai logika "szerencsésen" találkozott a társadalomra veszélyes-
ség tanával, amely amúgy is az egyén cselekményének társadalmi súlyát fe-
jezi ki.

III. Az ítéletek ideológiájának néhány jellemzője

A bemutatott világkép alapján teljes bizonyossággal állíthatjuk: a társadalomszervező, hierarchikus uralmi formákat létrehozó bürokrácia világlátása motiválta és "alkotta meg" az Ideológia szövegeit. A plac lebecsülésének, a központosított újraelosztás dicsőítésének érveivel olyan megállapítások kapcsolódtak, amelyek az autonóm és kollektív munkáscselekvések, érdekképviseletek és társadalmi érdekérvényesítő magatartások kikapcsolását, negligálását támasztották alá. Így a társadalmi cselekvések porondján az állami szervező és tervező bürokrácia maradt az egyedüli szereplő. Ez az Ideológiai rendszer semmiféle más kreativitás elismerésére nem nyújtott "logikai" teret.

A társadalom aktív tényezője, a nagy racionális mű, a Terv lett az egyetlen társadalomszervező érték.

A terv – miként ezt a mondattípusok elemzéséből láttuk – a racionális harmónia biztosítója, a társadalom racionális vezérlésének, a célracionális magatartások biztosításának eszköze és alapja. E szempontból az Ideológiai szövegek "kettős természetűek". A célracionális előrelátásra, a tudományos megállapításokra (tudományra, tudásra, de még nem technológiára) épülő ideológiai érvek egybekapcsolódnak a tradicionális Ideológiai értékrendszerekből mérítkező politikai érvelésekkel. (Kapitalizmus = rossz. Szocializmus = jó.) Bár az ítéletek szövegkontextusában az "új Ideológiai tudás"¹ csak csíra formájában lelhető meg, a sztálinizmus Ideológiai rendszerében a tudományos racionalitás dicsőítésének, a társadalom tudományos – és nem politikai, azaz, konfliktusmegoldásokon keresztül vezető – irányításának felmagasztalása fontos szerephez jutott.² E gondolkodásmód a kelet-európai társadalmak ipari elmaradottságából származott, pontosabban a lemaradást, a felzárkózást behozni kívánó fejlődéstechnika kultuszából. E törekvés sikeresen találkozott a polgári ideológiák korai, az eredeti tökefelhalmozást alátámasztó racionalizmusával, valamint a szocialista ideológiákat minden formájában jellemző evolucionalizmussal.

A technikai-tudományos racionalitásra hivatkozó értékrendszer beépült az etikai-morális-politikai értékekre és normákra utaló ideológiai axiómák közé.

A beépülés azonban nem mellérendelődést hozott, hanem alárendelődést. Így az Ideológián belül a primátust a hagyományos Ideológiai értékösszefüggések hordozták.

Ennek következtében a kapitalizmust például meg kellett fosztani a technológiai fejlődés (és egyáltalában a fejlődés) lehetőségétől és a racionális társadalomvezérést is egyedül a szocialista társadalomnak kellett tulajdonítani.

A terv racionalitása önmagában egy politikától mentes racionális mezőt jelentett. Politikától mentes mező természetesen csak abban az értelemben létezik, hogy a politikai uralom adott rendjére utalás *eltűnik* a terv belső összefüggéseinek racionális logikája mögött. A politikától való megfosztás – amely az "Új Ideológiai rendszer" sajátossága – végbe is ment meg nem is, mivel a politikai Ideológiák hagyományos értéktételezésére való utalások a racionális terv előírásait beiktatták a politikailag értéktételezett világba.

Az ötvenes évek Ideológiai rendszerének "kettős természete" magában hordja a lehetséges továbblépés irányait is. Ez vagy a technológiai, tudományos (Ideológiai értelemben felfogott) fejlődés központba állítása, vagy a történeti-morális értékek kiemelése. Láttuk, hogy a modern politikai rendszerek Ideológiai kifejezési formája "váltott", és egy sajátos Ideológiai rendszert alkotott meg a politikai hatalom/uralom legitimációjának biztosítására. A kelet-közép-európai fejlődés is hasonló váltásokat teremtett, azonban a váltás eredményeképpen kialakuló Ideológiai rendszert egy tradicionális politikai Ideológiai keret ötvözte egybe. Tradicionalizmuson ebben az esetben a politikai uralmakat biztosító különböző Ideológiák modernizáció előtti képződményét értjük. (Például a vallásos hitszerűség megőrzése a forradalmár etikájában.)

Az általunk vizsgált Ideológiai rendszer "kettős természete" elemzésének még nem értünk a végére. Az előbb jellemzett összefüggések egy másik oldalát szeretnénk bemutatni, nevezetesen a harmónikus világkép első pillanatra koherensnek látszó logikájának töréseit. A harmónikus világkép nem jelent homogén, egymással harmonizáló kijelentéssorozatból felépülő Ideológiát. Valójában több Ideológiai rendszer rejtőzik ebben a homogén egységben. Egyfelől, már rámutattunk a célracionális-tradicionális Ideológiai rendszerek létre, másfelől, jelen van az Ideológia-utópia kettőssége is, természetesen az Ideológia dominanciája mellett.³ E kettősség okát abban látjuk, hogy a politikai uralomgyakorlás Ideológiai követelményei az addig utópia alakjában meglévő értékvilágot a maguk képére gyúrták át, azaz "megszüntetve megőrizték".

Az ítéletek szövegei erről a problémáról a következőket árulják el.

Mind az Ideológikus, mind az utópikus elemek definíciójánál a K. Mannheim által kidolgozott meghatározásokból indulunk ki.⁴ Olyan szituációt vizsgálunk, amelyben az utópia bizonyos típusa felszívódott az Ideológiai szerkezetbe, de a kijelentések analizálásával még rekonstruálható és megragadható mindkét tudásforma. Az utópia azért, mert még *mozgósító erő*, mivel a fennálló világgal szemben még hordoz nem evilági ígéretek. A fennálló létet robbantani akaró szándék kinyilvánításával az adott Ideológiai rendszer utópikusnak állí-

totta be magát. Valójában azonban az utópikus elemeket súllyesztette a fennálló rend védelmében működtetett ideológia szerkezetébe.

Az ideológiával szövegek ítéletekből formájában a jövő ígéret tudományos érveiből csak a morális-etikai töltet maradt meg. A szocializmus jövőbeli berendezkedése, a világ majdani eljövendő felépülése, az utópia egyéb ígéretei a boldogság belgérésére redukálódtak. A *boldog jövő* a megígért cél, a hangsúly a hozzá vezető eszközökre tevődött át, a jövőt megvalósító tervre. Terv viszont van, létezik, így a fennálló és az ígért jövő *egybecsúszott*, összekapcsolódott, a jövő utóplája a fennálló védelmezőjének szerepére korlátozódott. Az utópia értékrendje a fennálló intézményeket vonta be a dicsőség – azóta kétségessé vált – fényével.

Az utópikus tudat maradványai a történelem időátélésében, a történelmi folyamatok – chillasztikus – időfelfogásában élnek tovább.⁵

Ebben az élménymezőben a jelen nem valóságos, mivel a jövő a boldogság ígéret terrénuma. A múlt ugyanakkor biztosan rossz, mivel a múlt azonos a kapitalizmussal. A jelen a múlt–jövő között fekszik, *átmenet* a múlt és a jövő között. A cél elérésének első stádiuma, a jövő első állomása, de *még nem* az értékek birodalma. A jelen intézményeinek – a tervnek – megértése (lásd elitéltjeink) azért veszélyes, mert a jövőt veszélyeztetik.

A jelen amorfi állapotként történő felfogása és jelentőségének lebecsülése a konkrét folyamatok valóságának értéktelenné nyilvánításával a társadalomszervező bürokrácia számára szabadította fel a történelmi folyamatok időzslipjét. A "csak a jövő számít" elvből szervesen következik ugyanis az a gondolat, hogy a jelenben ható tendenciák és viszonyok, emberek és értékek *nem* számítanak, lényegük és létük szabadon megváltoztatható, sőt a jövőt előkészítve *meg kell* ezeket *valakinek* változtatni.

A mannhelmi elemzések bebizonyították, hogy a chillasztikus tudat szervesen beépült a szocialista–kommunista utópiába. A koherens chillasztikus tudatstruktúra azonban az ötvenes évek ideológiailag felszívott utópikus tudatrendszerében megtörik, hiszen a fennálló – adott struktúra, mint a jövő eszközszerkezete – intézményeinek védelmére a chillasztikus tudat értékvilága már nem elegendő.

A struktúra – és intézményei – védelméhez az ideológiailag rendszer mind a liberalizmusból, mind a konzervativizmusból merítkezik.

A liberalizmus a távoli jövőbe orientált szabadság és boldogság birodalmának eszméjével, a racionális harmónia értékével, a konzervativizmus a meghatározottság és strukturális determináltság történelmi folyamatának hitvallásával maradt fenn a szocialista–kommunista utópiában. E rendszerbe integrálódott a chillasztikus tudat társadalmi aktivitás és időfelfogása is.

Az elitélték ellen mozgósított érvrendszerben az egyértelműség, a történelmi tapasztalatok olyan típusú bemutatása, amelynek értelmében a jövőhöz a *fennállón keresztül* vezet az út, mutatják a strukturális determináció elvének dominanciáját.

Az utópikus elemek az ideológiai szerkezeten belül fejtették ki hatásukat. Meg kell állapítanunk, mielőtt még az ideológia rendszerének teljes elemzéséhez hozzáfognánk, hogy a mannheimi *totális* ideológiafogalom gyakorlati kiépülésével és hatásával állunk szemben.

Az ideológiai logika belső reflexiói ugyanis tagadják *minden általuk ellenféltként bemutatott társadalmi csoport ideológiai képességét*. Az ellenfél kártevő, elmaradott, vagy nem érte el a felvilágosodás (öntudat) azon fokát, amely az öntudatos csoportok ideológiájának elfogadásához szükséges. Az ideológiai tudat csak az öntudatos csoportnak jut osztályrészül.

Másfelől, az *ideológiai reprezentációra képtelen* ellenség magatartása, hibája akadályozza a fennálló struktúra jövő ígéretének megvalósítását. Mivel a jövő csak az öntudatos csoport ideológiája által biztosított értékek alapján lehetséges, ezért – mondja a szöveg – *nincs más út és nincs más ideológia, mely igaz és helyes lenne*. Éppen ez a következtetés jellemzi a *totális* ideológiafogalom ideáltípusába tartozó ideológiai rendszereket.

Mannheim szerint ezek: "... az ellenféltől elveszik a helyes gondolkodás lehetőségét, amikor annak tudatstruktúráját, mégpedig egészében, diszkreditálják".⁶

Az ellenség a világrend *adottságát* támadja. "Terv, állam, gyár, szocializmus" léteznek, vannak, az axiomatikus kijelentések ezen intézmények tényét rögzítik, nem pedig azok állapotát, minőségét, jellegzetességét.

Az adottságok tényének védelme – párhuzamosan az időélmény jelen pillanatának száműzésével – az, mely az adott ideológiai rendszert a konzervatív gondolkodás elemeinek felszívása felé lendíti.

A konzervatív, struktúravédő gondolkodás jelenlétére már a szóhasználat, a nyelvi kijelentések is utalnak. Valamilyen "szisztematizált" rend ("Rendszerezett Rend" – Mannheim) kifejezésének nyelvi kísérletét érhetjük tetten. E "Rend" zavaró tényel az éltétek magatartása, viselkedése, szubjektív – struktúrán kívüli – motívumokból fakadó elhatározással. E magatartások *ténye* – mondja az ideológia – e struktúrák működéséből *nem* következik. Csak ellenséges cselekedet lehet a struktúrákat veszélyeztető deviancia. Az intézményrendszer adott, s mivel az, tehát jól működik.

Az ideológiai értelmezés a politikát e *struktúra működtetésének képességére redukálja*, így a politikát lényegében az *igazgatással* azonosítja. A politika nem az érdekösszeütközések kihordásának terepe, az érdekképviselő színtere, hanem az intézményes rend állandóságának biztosítója. E tudás az igazgatás tudása. Mannheim szerint a politika közigazgatássá redukálása a konzervatív gondolkodás egyik lényeges tulajdonsága.

Mannheim a konzervatív gondolkodásról írott művében a politikai konzervativizmust megkülönbözteti a tradicionalizmustól. Egy "objektív szellemi struktúraösszefüggésbe" ágyazza bele, míg a tradicionalizmust pszichikai irányságúnak tekinti. A konzervativizmus – írja Mannheim – egy olyan meghatározott történelmi és szociológiai szituációban születik, melyben a *strukturális integrációk* problémáinak megoldatlansága dominál.⁸ A növekedés okoz-

ta társadalmi feszültségek kiéleződése, a különböző rétegekben megjelenő szociális konfliktusok egymással szemben futó megszerveződése, a társadalmi differenciálódás előrehaladása azok a főbb tényezők, melyek a konzervativizmust szülő integrációs zavarokat előidéznek.

A konzervativizmus általunk használt fogalma – miképpen Mannheimé sem – nem értékfogalom, másrészt nem zárja ki azoknak a tudatstruktúráknak a jelenlétét, hatását, amelyek a valóság – a világ – *megváltoztatására* irányulnak. Sőt a konzervatív reformizmusra ismét csak egy sajátos világlátás és valóságkép jellemző. E világszemléletben a valóságosan létező intézmények elismerése és megkérdőjelezhetetlensége mellett a napi teendők listája fogalmazódik meg. Az általunk elemzett Ideológiában nemcsak a világ adott és létező tényszerűségeinek kiemelése bontakozik ki, hanem a mindennapi magatartások kívánatosnak minősített sora is.

Így a munkás kötelessége a munka (a "dolgozik" ige gyakori alkalmazásával meghatározott kívánság), az adott keretek között végzendő napi feladatok pontos és megfelelő teljesítése.

A helyes dolgozói magatartás központi eleme az adott rendszer fenntartása és előírásainak végrehajtása. A fennálló világba történő adaptáció kap etikai nyomatékot, míg a struktúrák működéséből nem következő magatartások – jaj az olyan kreativitásnak, mely innovációt kíván – nem kívánatosnak.

Az Ideológiai fogalomrendszer számos – és itt nem elemzett – összetevője közül egy jellemző tulajdonságot szeretnénk még kiemelni. Ez az általunk elemzett totális Ideológiai rendszer *relacionista jellege*.

"A relacionálizmus csak azt jelenti, hogy *minden értelmi elem egymásra vonatkoztatott* és egy bizonyos rendszerben egymás értelmességét kölcsönösen alapozzák meg"⁹ – írja e problémáról Mannheim.

A szöveges Ideológiai részek bemutatásából láttuk, de a kulcsfogalmak elemzéséből is kiderül majd, hogy olyan Ideológiai rendszerrel van dolgunk, melyben a valóság adottságait felölő nyelvi formák *egymásból* táplálkoznak, s így egymásra utalva nyerik el magyarázatuk és létük végső értelmét. A fogalmak egymásba oltottsága a relacionalista Ideológia tipikus jellemvonása. A relacionálizmus a koherencia egyik biztosítója, még akkor is, ha az Ideológiai elemek koherenciája az adott Ideológiai rendszerben képviselt több Ideológiai típus miatt csak nehezen, esetleg az ellentéteket alapjainak tartó logikai rendszer segítségével biztosítható. A relacionálizmus és koherencia, melyek a szisztematikus világképek elengedhetetlen kellékei, az elemzett Ideológiai rendszer hatásának eléréséhez azért is szükséges, mert "olyan csoportoknál, [...] melyeket nem elsődlegesen az életközösség forraszt össze, hanem a rokon strukturális helyzetből konstituálódnak, csak erősen teoretizáló elem biztosíthatja az összetartást [...] Így egy racionalizált történelemkép szociálisan összekötő faktor térben szétszórt csoportok számára és összekötő láncszem a nemzedékek sora számára, melyek folyamatosan rokon társadalmi helyzetekbe nőnek be".¹⁰

Egy tagolt, differenciált társadalomban, melyben az ideológia által befolyásolni, integrálni kívánt társadalmi tér rendkívül heterogén, a Mannheim által leírtakat feltétlenül érvényesnek tekintjük. Az elítélteket – homogén szituációjuk ellenére – heterogén csoportrendszerbe tartozóknak véljük, olyan heterogén társadalmi térben elhelyezkedőknak, melyet a társadalomra veszélyesség megállapításához az ideológiának egybe kell fűznie, valamilyen sajátosan azonos léthelyzetre kell visszavezetnie. A homogén csoporttudat kialakítása a relacionalista, az egymásba fűződő logikai állítások használatával, a közös sors hangsúlyozásával is lehetséges.

Mielőtt az adott ideológiai rendszerben megjelenő tudástruktúrákat vizsgálnánk, ki kell térnünk a programideológia–állapotideológia többször is emlegetett kérdéskörére.

A programideológia tengelyében a jövő- és ellenségkép áll.¹¹ Célja a politikai törekvések igazolása, s ezek legitimitását a célok felől kiinduló, közelítő logikában biztosítja.

Az elemzett szövegek direkt módon nem utalnak arra, hogy egy programideológiai rendszer elemei lennének. Míg ugyanis a programideológiák a "fennálló állapotok kritikájaként"¹² kerülnek kifejtésre, eseteinkben a fennálló kritikájára nem kerül sor. Pontosabban fogalmazva, a fennálló állapotok kritikája a múlt kódéba vész, mert a kapitalizmus kritikájával azonos (éhség társadalmá). A fennálló állapotok másik részét, a szocialista valóságot viszont, mint adott állapotot, a jövő felől (annak etikai ígéretei felől) *igazolják*. Az időátélések síkjának elmosódott mezsgyéjén elveszett a tájékozódási pont. E programideológia a múltból alkot jelent, s mivel a kapitalizmus még (1952-ben is) fennálló állapot, így a kapitalizmus-kritika a jelen (múlt?) kritikája is.

A programideológiák pozitív programja a jelen-kritika elemein keresztül bontakozhatna ki, csak erre vonatkoztatva lenne értelmezhető. A jövő felől szerveződő nézőpont is kutyaszorítóba kerül, mivel annak az ötvenes évek kemény kritikáját kellene tartalmaznia. Az elítélt így nem lehetne bűnös, mivel a fennállót kritizálja, ergó a jövőt is előkészíti. E paradoxonok elkerülése miatt az ideológiai mechanizmus inkább a kapitalizmus = jelen azonosítás érvéhez nyúl vissza, kiemelve a magyar (szocialista) valóságot a történelmi folyamatok síkjáról.

Ezt követeli meg a jogalkalmazás és jogértelmezés is. A jog a fennállót védi. Az ideológiai érvelések tengelyébe tehát a fennálló védelmének kell kerülnie. Úgy kell mindezt elérnie, hogy a valóságos viszonyok állapotára ne derülhessen fény. Ezek miatt a követelmények miatt a programideológia – annak ellenére, hogy egy egész programideológiai apparátus áll a háta mögött¹³ – megtörik, és érvrendszere belesimul egy állapotideológiai értékrendszerbe. A jövő ígéret átvételre kerül, de csak amennyiben a fennálló viszonyok ebbe a jövőképhez/ígéretbe felelhetnek és igazolhatóak.

Az ideológiai érvrendszer többi eleme a fennálló struktúra védelmének feladatát látja el. A programideológia egyes részei egybeötvöződtek az állapotideológiával, megsokszorozva az elérhető ideológiai hatást. Az ideológiák egy-

befonódását több tényező segíti elő. Így könnyebbé válik a bürokratikus ígényeknek megfelelő integráció, az új hívek szerzésének nagyobb lesz az esélye, valamint a politikai döntések legitimitása automatikusan, az adott érvrendszer felidézésével jön létre. Mindezek a programideológia használatának előnyei.

A legfontosabbak azonban az állapotideológiának azon érvei, melyek "az adott társadalmi-politikai szituáció intézményes rendszerét emelik. Ideológiai rangra azzal, hogy oly módon írják le, magyarázzák, elemzik, hogy a leírás és a magyarázat az illető állapot és intézménnyel igazolását, jogosultságát sugalmazza".¹⁴

Amíg tehát az ötvenes évek ideológiai rendszerének publikus, vagy napon-ta terjesztett részében a programideológiai konstrukciók dominálnak, addig az ideológia büntetőjogi formájában ugyanaz a szókészlet, nyelvi jelrendszer más szerkezeti elrendezésben a fennálló állapotok védelmét látta el, hiszen a társadalmi intézményeket létrehozó bürokrácia igényéhez.

Az ideológia tudásszerkezetének elemzését az ábrázolt valóság bemutatásának elvégzése után – melyre az ítéletek szövegeinek közlése adott alkalmat – megvizsgáljuk, milyen problémarendszer (konfliktusrendszer) bontakozik ki ebből a világbépből, s ez mennyire mutatja be, mennyire reprezentálja a valóságban objektívan fennálló problémahalmazt. Esetünkben az utóbbi "halmaz" társadalomstatistikai módszerekkel körülírható, sőt feltárhatóak és bemutathatóak azok az élethelyzetek is, melyekben az elítéltek repressziót kiváltó konfliktusai formálódtak.

A szövegek szerint a legnagyobb probléma az *ellenség támadása, kártevése*. Az intézmények léte adott, fennállásuk jogossága még kérdéses sem lehet. A valóság sokoldalúan szabdalta fronterület, melyen harc – védekezés – folyik. A meglevő intézményeket támadják, létüket a meg nem nevezett fenyegető erők minden percben megkérdőjelezzik. E fenyegetések a terv teljesítésének elmaradásában, a jövő veszélyeztetésében jelennek meg.

A társadalom problémarendszerrel tehát egy *militáns logikában* rendeződnek el. Az elítéltek jellemvonásai szintén ebben a logikai rendszerben rögzülnek. (Nem állnak helyt azon az órhelyen, ahova őket állították.)

Az elítéltek legfőbb problémája – az ítéletek szövegei szerint – a munkafeladatokhoz, a kitűzött állami célokhoz való negatív viszonyulás, ezek el nem fogadása, vagy a nem tudatos – belátáson alapuló – azonosulás. Másképpen fogalmazva, a fennálló intézményrendszerhez való *adaptáció hiánya*. Ebben az értelemben az ideológiailag érvelés *telitalálatot* ér el. Itt azonban meg is áll, az adaptáció okainak, feltételeinek bemutatását nem a valóságos lélethelyzeteknek megfelelően végzi el.

Öntudatlanság, elmaradottság, egyszerű pszichikai fogyatékoság, holott az elítéltek családi körülményei, egészségi helyzete, a megélhetés szorítása a tanúsított magatartások fő formáló ereje.

Az ideológia által teremtett problémavilág messze esik a valóságos konfliktusoktól.

Az elítéltek az ideológiai szövegekben valóságos problémákra nem kaptak választ, de nem is ismertek magukra. Az elmondottak – úgy gondoljuk – az ötvenes évek ideológiai szerkezetének egészére állnak. Előttünk áll egy sajátos, a kommunikáció hiányára kiélezett szituáció, melynek fő jellegzetessége bizonyos társadalmi csoportok valóságos helyzetének, problémáinak *elhallgatása*. S mivel a tudatos – nyelvi – konstrukciók a társadalmi öndefiníciók vezérlő erői, így elmondhatjuk, hogy bizonyos csoportoknak az önmegismerés, a saját léthelyzet kihordása nem volt lehetséges. E társadalmi csoportoknak a léthelyzetük tudatosításáért is meg kellett (volna) küzdeniük.¹⁵

A következőkben részletesebben bemutatjuk az elmaradt küzdelem kommunikációs gátjait, akadályait. Most elsősorban az ideológiai helyzet tudatosítás *értékproblémájára* hívjuk fel a figyelmet. Arra, hogy az adott és fennálló intézményrendszer etikai–morális felsőbbrendűségének tana eleve kizárta annak lehetőségét, hogy ezen az ideológiai körön kívül tétessenek fel kérdések és szülessenek meg válaszok. Az adott intézményrendszer leíró fogalmainak értékhierarchiája és értéktartalma *értéktelenné* degradálta azokat a problématudatosítási kísérleteket, melyek e fogalmi rendszer kikapcsolásával születtek (volna) meg. Csak a hatvanas években – a revizionizmus bélyegének terhelés után – a valóság egyre keményebb kihívásainak hatására lazult fel a problématudatosításokat megbéklyózó fogalmi–ideológiai abroncs. E tendenciák kíváló illusztrálására említjük Lukács György filozófiai életútját, illetve a munkásságát értékelő ideológiai törekvéseket.

Az ötvenes évek ideológiai mechanizmusában nemcsak a marxizmuson kívüli problémafelvetések jogosságának tagadásáról van szó, hanem a marxizmuson belül alternatívák tagadásáról is.

Az elítéltek alternatívája – a szövegek szerint – vagy az adaptáció, vagy a deviancia. Az adaptáció a "becsületes többség" álláspontja és mintája.

A létben jelentkező alternatívák, döntési szituációk beszűkítése ismét nem fedi az elítéltek által követett és kidolgozott alternatívák lehetséges gazdagságát. Az igazi döntés továbbá nem az adaptáció és deviancia között húzódott, hanem annak a kérdésnek eldöntésében, hogy az ipari munkába állás, avagy a nem ipari munka vállalása legyen-e a követendő életstratégia és életvezetés centrumában. Ennek csak része – nem lebecsülendő és más szemszögből értelmesen is tárgyalható része – az adaptáció problémája. Az adaptációra kiélezni a kérdést annyit jelent, mint az életstílus centruma körül szerveződő igazi döntéssorozat jelentőségét elmosni, lebecsülni a mindennapok életformaváltásából adódó nehézségeit. Az infrastruktúra e korban majdnem teljes hiánya, a gyerekeknélvélés és gyerekek elhelyezés lehetőségeinek kritikán aluli állapota, a romló életszínvonal miatt keletkező – és egyre nyomasztóbb – megélhetési gondok semmivé, lényegtelenné, "szóra sem érdemes" problémákká minősültek.

A fennálló intézményrendszer, az adott állapotok védelme, a *status quo* biztosítása nem tűrte a szociálpolitikai intézmények hiányára történő utalásokat,

a közlekedés katasztrófális állapotára, a szociális szolgáltatások működésére vonatkozó probléma tudatosításokat.

Mindezek miatt a valóságos problémavilág *kicsúszott* az Ideológiallag értelmezett és tételezett problémahelyzetekből, előállt az a szituáció, amelyet C. Mueller a politikai kommunikációs tér kiüresedési folyamatának jelölt meg.

A hétköznapi problémahelyzetek emberi – érzelmi – szituációja és az Ideológia által közvetített problémalátás között olyan törés keletkezett, mely mind a mai napig nem forrt össze. A helyzetet jellemző kommunikációs és értékel-méleti aspektusokra az elítéltekkel készült interjúk elemzésekor érdemes lesz visszatérni.

A problémahelyzetek inadekvát reprezentációja alapján úgy gondoljuk, jogos az általunk elemzett Ideológiai rendszer "hamisságáról" beszélni. Természetesen ezt a hamisságot is a mannheimi értelemben fogalmazhatjuk csak meg. "Hamis egy elméleti tudat, ha a »világi élet« *orientációiban* olyan kategóriákban gondolkodik, *melyekhez igazodva az adott létfokon egyáltalán nem lehet tájékozódni.*"¹⁶

E "hamisságot" támasztja alá az Ideológiai szövegek olyan szempontból történő elemzése, mely a társadalmi identitás, a társadalom csoportjainak ábrázolása iránt érdeklődik.

Arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi csoportok vannak az Ideológia által ábrázolt valóságban, választ adott az ítéletek Ideológiai szövegeinek szélesebb körű ismertetése. Megállapítható, hogy e csoportok léte az Ideológiai értéktételezésből következett, s nem a társadalom saját – létező – csoportjai szerepeltek az Ideológiai szövegek társadalomképének tengelyében. A vonatkozási csoportok az Ideológiai tételezettségnek megfelelően fiktív normákat hordoztak. A valóságos rétegződést, a valóságos struktúra leírását az Ideológiai szövegek társadalomképe *nélkülözte*, mondhatjuk azt is, megszületett egy sajátosan felfogott réteg- és osztálynélküli társadalom. Az osztályok csak az öntudatos–öntudatlan dichotómiában jelentek meg, s a munkáosztály mellett szó sem esett más társadalmi osztályról. (A kétlaki mint csoport, ugyancsak ideológiai újszülött, de a valóságos léthelyzetet ugyanilyen módon kifordító elnevezés a kispolgár is. E két réteg ellenség, nem része a társadalom valóságos viszonyainak.) Erre utal a "dolgozó" szó általános és túlsúlyos használata, amely elmos minden társadalmi – nemcsak kifejezésbeli – különbséget.

A pozitív minta – melynek teljes kifejtését az ítéletek szövegei nem tartalmazzák, de a kor teljes Ideológiai rendszere igen – az öntudatos társadalmi csoportok jellemzése, a munkásmozgalmi hagyományok értékvilágában alapozódik meg. Az öntudatos munkáosztály jellemzője a forradalmiság, a fegyelmezettség, a következetesség, vagyis azok a tulajdonságok, melyek a két világháború magyar társadalmában is csak egy szűk körben érvényesültek.

Az osztálytudatos, öntudatos munkás alakja a nagyüzemi–gépi termelési közegben fogant, s nemcsak a forradalmi öntudatot, hanem a géplpari nagyüzemek munkarendjét is közvetítette, normaként tálalva a más társadalmi közegekből származó, más körülmények között dolgozó munkáscsoportoknak.¹⁷

A valóságos társadalmi csoportok struktúráképből történő kiiktatása és az adaptáció tengelye mentén előállított új csoportrendszer végső soron a sokat emlegetett társadalomszervező bürokrácia világlátásának felelt meg. A ténylegesen létező csoportok létének tagadása a ténylegesen létező érdekek kiiktatását támasztotta alá, s a társadalmi intézményekhez való viszony (elutasítás–elfogadás) szerinti társadalmi csoportleírás pedig a bürokrácia által előírt normák elfogadásának vagy elutasításának struktúráképző fontosságát fogalmazta meg. A bürokratikus világnép ugyanis a saját normáihoz való viszony alapján látja a társadalom felépítését, s ez a látásmód csapódott le az ítéletek szövegeiben is.

Az ítéletek Ideológiájának társadalmi struktúra ábrázolása alapján nehéz az elítélteknek eldönteniük azt a kérdést, tulajdonképpen hova és kihez tartoznak. Valóságos *viszonyaik* – miképpen problémáik is – nem fejeződnek ki, s nem bukkannak felszínre az Ideológiai értékrend alól. A társadalom valóságos tagolódását követő Ideológiai tudás nélkül, társadalmi helyzetükhöz fűződő "adekvát" magyarázatok nélkül "kénytelenek" társadalmi viszonyaik rendszerébe beilleszkedni. A bürokrácia által kreált társadalmi csoportokat nem tekintik valóságos csoportjainak – nem is tekinthetik, mert ezek csak a "megnevezésekben" léteznek –, így csak a társadalmiság csoporton kívüli élményeiről, individualitások szilárd és biztos hitéről tehetnek tanúbizonyságot. Az identitásproblémák – melyeknek kiváló elemzését nyújtja Pataki Ferenc¹⁸ – törésvonalai itt, e korban kezdődnek (folytatódnak?), nem utolsó sorban az általunk is eiemzett Ideológiai struktúra működésének következményeként. Ez az ideológiai értelmezés ugyanis a társadalmi helyzetdefiníciók kísérletének lehetetlenségét, a "ki vagyok én" kérdés megválaszolásának reménytelenségét, egy inkonzisztens, önmagával is ellentmondásban levő értékvilágot, a társadalmi helyzet tudásának zürzavarát alakította ki.

A problémák különösen akkor válnak kardinálissá – és az ötvenes éveket ilyennek ítéljük –, amikor új társadalmi szerveződések, erővonalak, új struktúra és új rétegek jönnek létre, azaz teljes egészében új szituáció keletkezik. Az új szituációk sorozatát a régi társadalmi tapasztalatok alapján nem, vagy csak részleges érvényességgel lehet magyarázni (pl. "Az úr mindig úr" – helyzetmagyarázat igaznak tűnhet, de más az úr neve). Az új helyzet a régi társadalomhoz tartozó tudáselemek révén nem fogalmazható meg.

Az új helyzet magyarázatának Igéretét hordozza az általunk vázolt és elemzett Ideológiai struktúra. E struktúra a helyzetsorozatot bizonyára értelmezni tudja, Ideig-óráig (ez persze több évtizedes is lehet) a cselekvések orientációját is elláthatja, de érvényes tudásként nem működik.

Az öndefiníció lényeges vonatkoztatási pontja lehetett – ítéleteink esetében – a "becsületes" többséghez való tartozás tudata, amely azonban az *individualizáció* előkészítője és fenntartója lett. Mert a másik – ha hibázik a munkájában, ha késik, ha pontatlan – valóban nem tartozik a becsületes többséghez, míg Én minden esetben oda tartozom, mert csak nem lehetek becsületes? Késésem, mulasztásom csak átmeneti zavar, de nem identifikációm sorsát befo-

lyásoló tényező. Nem tartozhatom a deviánsok közé, e kognitív disszonanciát még a bűnözők sem oldják meg a negatív azonosulási értékek tudatba emelésével. A vizsgált ideológiai rendszerben azonban csak *negatív* értéktartományú identifikálási pontok vannak. Az elítéltek egy ilyen negatív beállított-ságú csoporttal kellett volna azonosságát klépteni és fenntartani, ezzel is aláhúzza és hangsúlyozva érdekérvényesítő tevékenységük (tettük bűnös, "nem becsületes") jellegét. Viszont a többség sem volt alkalmas vonatkoztatási csoport, mert anonim. Így a "vagyok aki vagyok" tudata alapján jöttek létre az öndefiníciók és önértékelések keretei. Ezt a kijelentést az interjúk tapasztalatai alapján csak megerősíteni tudjuk.

A társadalmi struktúra pozitív és valóságos értékeket hordozó csoportjainak likvidálása az elítéltek bűnös – deviáns – viselkedését hivatott alátámasztani.

Korábban említettük, hogy az elítéltek "köztes" helyzetének ideológiai tükré a szövegekben megtalálható. Valóban így van ez, mivel az elítéltek társadalmi csoportja sehova sem volt beilleszthető, az ideológiai világkép egyik csoportalakzata sem volt alkalmas helyzetük leírására.

Nem tartoznak a "becsületes" többség csoportjához, hiszen nyilvánosan megbélyegezték őket, de ők maguk sem sorolhatták magukat egyik megnevezett csoportba sem. Annál inkább nem, mivel a megnevezett csoportokról nem lehetett valóságos lételményeket szerezni.

Így jött létre a *szolidaritás* és *kollektivitás* értékelnek – a bürokratikus célok középpontjában álló – kiktatása, eliminálása. A tényleges társadalmi tapasztalatok tényleges feldolgozása az individualizáció értékvilágának keretei között ment végbe anélkül, hogy a társadalomban való létezés *reflexív tudatát* kialakította volna. De anélkül is, hogy a társadalomban szerveződő tényleges együttműködés során felvetődő kérdésekre *választ* adott volna. E gondolkodási mechanizmusra, mint társadalmi helyzetértelmezésekre ráépíthető minden olyan társadalmi cselekvési program, amely a társadalmi csoportokban szerveződő autonómia értékrendszerét kívánja likvidálni, illetve, amelynek a kollektív értékrendszerek alapján kialakuló motivációs mechanizmusok csak akadályai, leküzdendő gátjai és nem a társadalmi partnerséget előmozdító szerveződési normák. Így az ötvenes évek bürokratikus és adminisztratív munkaerőgazdálkodása különösebb értékváltás nélkül minősíthette azokat a dolgozókat már 1953-ban fegyelmetleneknek, akik nem akartak a vállaltól elmenni, azaz a korábbi adaptációra orientált cselekvésüket kívánták volna fenntartani. A bürokrácia az individuálisan tagolt társadalommal tud igazából együttműködni a szónak abban az értelmében, hogy az individuálisan tagolt társadalom "nem beszél vissza", azaz ellenállása, ellenkezése könnyen leküzdhető.

A szövegek világlátása az azonosságtudatot a nemzeti közösség vonatkozásában sem teremtette meg. Egyfelől, a "magyar" jelző pl. alacsony gyakorisággal szerepel, másfelől, a "magyar" jelző az államot illette meg. De a "nép", a "nemzet" kategória is az intézmények glorifikálására szolgált, mivel a "népi ál-

lam", "nemzeti terv" kifejezésekkel összefüggésben szerepelt. A szövegekben szereplő Ideológiát elemezve, nem hagyhatjuk megválaszolatlanul azt a kérdést sem, hogy ezek milyen értékrendet, s a munka milyen társadalmi-szociális értelmezését képviselték és közvetítették. Válaszunkat részben a szó és mondatgyakoriság elemzésénél megfogalmaztuk, most csak arra keressük a további magyarázatot, hogy a munkatervékenységet öncélként definiáló ideológia hol helyezhető el a társadalomtörténeti folyamatban?

A szövegek a munka világáról, a munkában követendő magatartásról ki mondják, hogy a munkafeladatok mindenkor feltétlen végrehajtása (a megfelelő és elegendő bér mellett ez szükségszerűen egyszerű feladat), a bérezési, juttatási, azaz a társadalmilag megtermelt többletérték elosztása fölötti kérdések kikapcsolása (a dolgozó minden többlettermékét megkapja), az engedelmesség (mindenkinek ott kell dolgoznia, ahova állították) az alapvető követelmények. A munka szociális tartalom *nélküli*, feladatorientált *individuális és nem kollektív folyamat*.

A munkára vonatkozó értékrendet kiegészítő mondanivaló szerint a munkába befektetett erőfeszítés, beruházott tudás és érték nem számít, nem érdekes, sőt a társadalmi-szociális helyzetből fakadó problémavilág alacsonyabbrendű, a hatékony munkavégzés akadálya (említették el a dolgozókat).

Olyan értékrendszer, értékvilág alapaxiómái ezek, amelyek eredetét egyfelől a magyar társadalom történetileg kialakult értékvilágában, másfelől a modern ipari munka értékeinek előzményeiben kell keresnünk.

A munka mint öncél, az erőfeszítések, szociális értékek alacsonyabb rendűsége a magyar paraszti múlt önkiszákmányoló, önnymorgató munkakultúrájában gyökereznek.¹⁹ A munkába fektetett emberi tőke lebecsülése a tradicionális magyar társadalom értékrendjéből fakad. Az ideológiai értékvilág ezeket a tradicionális magatartási normákat emeli a pozitív minták alapjává. Ahogy a társadalmi megítélés azt becsüli igazán, "aki a munkában megállja a helyét, aki erős, ügyes, munkabíró", úgy az ideológiai értékrend is azt becsüli igazán, aki a munkafeladatokat zokszó nélkül végrehajtja, azt tekinti embernek, aki a munkában és *csakis a munkában* teljesít.

Az elítéltek a munkakultúra, a munkaértékrend világában nem eszerint cselekednek. Tényleges magatartásukat, viselkedésüket ez az ideológiai értékrend lebecsüli (hiszen szociális konfliktusait, családi helyzetüket, bérproblémáikat, munkafeltételekhez való viszonyukat tematizálják a maguk módján), társadalmi teljesítményeiket alacsonyabbrendűnek tartja. Pedig az elítéltek a tradicionális értékek vezérlése alatt is cselekedtek. A föld művelésének kényszere, a minden munka elvállalásának stratégiája ugyanebből az értékvilágból fakadt.²⁰

A földművelés azonban az ipari munka világába oltott tradicionális munkaértékrendnek nem felel meg. A kétlakosság elítélése, a mezőgazdasági munka értéktelenné nyilvánítása az iparral szemben működő mezőgazdasági tevékenységet nemcsak az értékek síkján, hanem a valóságban is társadalomellenesnek minősítette. A tradicionális magyar társadalomból származó

munkaértékre alapozott Ideológia a modern Ipari fejlődést megelőző társadalom – az XIX. század kapitalizmusa – munkaértékrendjének számos elemét is átvette.²¹

Az Ipari értékrendek változó világának elemzése szerint a tradicionális ipari munka értékvilágának alapja a szorgalom, a fegyelem, a kitartás, a különmunkára való állandó készenlét.²²

Az értékrendszer társadalmi érvényesítésének stratégiája szempontjából elegendőnek tűnt ezeknek az értékeknek *hierarchikus rangsorát* kialakítani, az értékekből levezetett normákat *mindenek felett állónak* tartani, e hierarchiát az egyéni magatartásokba *lehívni*, esetleg valamely társadalmi intézmény révén – vallás, Ideológia – *alátámasztani*.

A személyes beldegződés és elfogadás alapján elért gazdasági eredmény a gazdaság síkján legitimálta az értékeket, de a társadalmi intézményekben szerveződő sikeres magatartások is hozzájárultak az értékek legitimitásához. Az életcélok egészét e "tradicionális Ipari etika" uralta. A szociális–egzisztenciális biztonságot csak ezen életcélok megvalósítása által vélték elérhetőnek. A saját tevékenység, a hosszú, munkában töltött évek, az egyéni szorgalom a siker felhalmozó erejét jelentik. Ezen értékrend szerint az individuális tevékenységnek – erőfeszítésnek – *nincsen alternatívája*.

A modern – XX. századi – jóléti társadalmak munkaetikája és munkafelfogása az előbb ismertetettektől *gyökeresen* eltér.

A modern társadalmak olyan "kognitív kompetenciákat" követelnek meg, amelyeknek *vonatkozása nem a gazdaság, hanem a kollektív javak rangsora*.

A szociális biztonság, a kreativitás, az egyenlőség azok az értékek, melyek a középpontba kerülnek. Nem az individuális, kemény munkával elérhető javak, hanem a kollektív kooperáción alapuló társadalmi együttműködés értékei válnak a munkatevékenység alapértékeivé. A szabadidő struktúrája, a fogyasztás, képzés iránti szükséglet felbontja a munkarend etikájának tradicionális értelmezését. A munkaerő minőségének új követelményei és az új követelmények normarendszerrel polarizálják a munkán belül alakuló és változó csoportok norma- és értékvilágát is.²³

Az Igazsághoz hozzátartozik, hogy az általunk elemzett Ideológiai szövegek a kollektív értékrendekre történő utalásokat tartalmazzák. A szociális biztonság, a szociális jólét – melyekre az utalás történik – az adott Intézményrendszer sajátossága, szerepe és tulajdona. A kollektív értékek hordozója ezáltal az intézményrendszer lesz, az emberi együttműködés és az ebből fakadó kollektív értékrend az Intézményes szférát fonja be. Ezek a "nem szerves" közösségek – a bürokrácia céljainak megfelelően – a kollektivitás révén a haladás és fejlődés letéteményesévé változnak át. ♣

Megállapíthatjuk, hogy Ideológiánk a tradicionális Ipari munkaértékrendet tükrözi. Mind a személyes értékek listája, mind a normarendszerek tartalma megfelel a modern társadalmak előtt szerveződő és működő Ipar alapértékeinek.

E tény azért is jelentős, mivel tudjuk, hogy a munkán belüli értékek köré mind az ideológiai felhívásokban, mind a tényleges életfolyamatokban egy életmódmodell szerveződik.

Az elemzett Ideológia egy olyan életmód vezetésére, kialakítására hív fel, amelyben a munka, a munka világának követelményei maguk alá gyűrik az emberi létminőség kifejeződésének összes többi területét. Az elítélések éppen ennek a primátusnak a megsértéséből származtak, hiszen a vádlottak/elítéltek magatartásukkal a munkafeladatokkal szemben jelentkező egzisztenciális követelményeknek adtak elsőbbséget.

E hierarchikus normavilágból csak a kollektív értékek köré csoportosuló etika szakadhat el. E kollektív etika pedig napjainkig sem kapott zöld utat.

Az Ideológiai szövegek elemzését a szövegek kommunikációs stratégiájának bemutatásával zárjuk.

Minden kijelentés ítélet. A kijelentések nyelvtani szerkezetének statisztikai elemzése előtt elmondható, hogy az ítéletek kijelentései alapján véve emocionális töltésűek, ennek ellenére az *objektív tényítéletek logikai formájában jelennek meg*. Így az ítéletek a jövőben szerveződő észlelés és tapasztalás *alapjaivá* válhatnak, *tényeket rögzítenek*, olyan látszatot keltve, mint ha a mondanivaló – a logikai szerkezet és tartalma – a valóságra vonatkozna.²⁴ Közben nem történik más, mint az adottságok felmagasztalása.

Az ítéletek Ideológiai rendszere tartalmazza azokat a magyarázó elveket, érveket is, melyek ugyan nem jelennek meg minden egyes alkalommal a konkrét nyelvhasználatban, de az Ideológiai rendszerben a kijelentések e magyarázatokkal *együtt kerülnek definiálásra*. A terv és az állam feltételezi a hatalom minőségére vonatkozó állításokat, még akkor is, ha ezek nem az elítéltek ellen hozott ideológián belül, hanem az Ideológiai rendszer más részeiben (kvázi tudományos rész) kerülnek kifejtésre.

Mindezek miatt az egyes állítások megtanulása, tudása sokkal többet hordoz, mint a kijelentések önmagában vett tartalmának tudását, mert tartalmazza a kijelentések, állítások *mögött* álló logikai és ideológiai rendszer megtanulását, elsajátítását.

Ha a kijelentések önmagukban nem is, a szavak jelzői feltétlenül felidéznek ezt a háttérrel. Említettük, hogy az ítéletek szövegeinek jelzői szinte egy az egyben megismétlései a sajtó, propaganda, politikai beszédek útján terjesztett jelzőknek. A terv csak *hatalmas* lehet és részletekig *átgondolt*. Az állam *népi*, a jövő *boldog*. A nyelvi szerkezetek jelzői alkotják azokat a *hidakat*, melyeken keresztül az Ideológiai részrendszerek átérnek egymásba.

Az ítéletek szövegeiben tárgyaluló kommunikációs rendszert tulajdonságai alapján egy szűk, nyelvi választékot nem tartalmazó, redukált jelrendszernek tekintjük. Kis entrópiájának tulajdonságairól, információszegénységéről már esett szó. Ehhez csak annyit szeretnénk hozzátenni, hogy kódrendszernek, szemantikai készletének minősége a B. Bernstein által "korlátozott" kód, vagy partikuláris kódrendszer tulajdonságait idézi fel.²⁵ Az a csoport, amely e kódrendszer mögött áll, a társadalomszervező bürokrácia, a hivatali nyelv-

használat megteremtője és kidolgozója, terjesztője és fenntartója. Mert a szövegek nyelvi rendszereiben a hivatal nyelve, a hivatal sablonai–szóhasználati, fordulatai uralkodnak. Ez a szemléletmód és társadalomkép elemzések nélkül is elárulja, kik és miért teremtették meg e szegényes és néhány nyelvi sablonra redukált nyelvet.

Amikor a kommunikációs jelrendszerekről, kommunikációs kódokról szót ejtünk, vizsgálnunk kell annak a nyelvi univerzumnak a sajátosságát is, melyre a kódok, fogalmak és értékek, mint a közlés eszközei és hordozói, mint problémamegoldási javaslatok vonatkoznak. Ezen belül alapvető kérdés annak eldöntése, vajon a nyelvi univerzum az együttműködés jelrendszerét hordozza-e, avagy a társadalmi konfliktusok végigharcolásának, klélezésének kódjait. A később bemutatásra kerülő statisztikai vizsgálat előtt meg kell említeni, hogy pusztán a szűk készletet nézve, a nyelvi közeg *heterogén* képet mutat. Számos jel és szó – elvileg – a konszenzus, a megegyezés kifejezése is lehet. Azonban a szóhasználat logikájába ágyazva e szavak és jelek is a *konfliktusok* jelölésévé lesznek, használatuk sablonja eredeti jelentésüket háttérbe szorítja.

A kijelentések vizsgálatából egyértelmű, hogy az integráló nyelvi készlet egy militarista katonai szóhasználat fogalmi rendszere. Már a meghatározások típusai is, melyeknek alapja az ellenségre való utalás, elárulják, hogy a mélyben egy katonai világkép rejtőzik. Az ellenségkép, a fenyegetettség megfogalmazásai, az integráció lehetséges típusainak kifejtése az átvett és túlsúlyba került katonai nyelvhasználatról tanuskodnak.

Megállapíthatjuk, hogy nem alakult ki egy olyan nyelvi–integrációs keret, amely az ellentéteken túlmenve, ezeket feloldva, az együttműködést és az egyetértést, illetve ezek nyelvi értékrendjét állította volna a nyelvhasználat tengelyébe. Ezért nem a problémák közös erőfeszítésen alapuló megoldása, hanem az egyik csoport – az ellenség – problémáinak *lesöprése* volt a *kommunikáció célja*.

A lesöprés egyik eszköze a problémák létének tudomásul nem vétele, ezek valóságának tagadása. Esetünkben azonban olyan "megértésorientált" cselekvési kommunikációt hordozó nyelvi eszközrendszer hiányáról van szó,²⁶ amely a cselekvők érdekirányultságának kölcsönös feloldását jelentené. Ebben a kultúrában – írja Habermas – a cselekvők motivációrendszereiket nemcsak a saját oldalukon jelentkező célorientált cselekvésekre vezetik vissza, hanem képesek e motivációkat az egyetértés és konszenzus közös integrációs területére vetíteni. Így minden cselekvési szituáció nyelvi szituáció is, a kommunikációs szerepek a nyelvi szituációban nyernek *értelmezést*. Az Én és a Másik összefüggése a nyelvi–kommunikációs szituációban interszubjektív összefüggésként személhető, ebben az összefüggésben az egyik cselekvő a másikat a megértésorientált kommunikációs kultúrán *keresztül* szemléli és értelmezi. Az élményvilág (valóság) olyan interszubjektív normákra alapozott jelentésrendszert teremtett, melynek elsajátításával a kommunikációs résztvevők – a saját cselekvési szituációjukban – megértési igényüket fedezni tudják.²⁷

Habermas ezt a következő szavakkal foglalja össze:

"A kölcsönös megértés minden folyamata a kulturálisan begyakorolt előzetes megértés háttere előtt megy végbe. A háttértudás, mint egész, problémamentes marad.

A tudáskészleteknek csak azt a részét teszik próbára, amelyet az interakcióban résztvevők mindenkorl értelmezésének számára felhasználnak és tematizálnak. Amilyen mértékben a résztvevők maguk alkudják ki a helyzetmeghatározásokat, oly mértékben áll rendelkezésükre az életvilágnak ez a tematikus szelete minden új helyzetmeghatározás megvilágítása számára."²⁸

A szövegekben a közös megértést és konszenzust szolgáló szóhasználat néhány eleme fordul elő. "Társadalmunk", "népünk", "államunk", mondják a szövegek. Azonban a közös megegyezésre, megértésre orientált szókészlet tagjai felszívódtak az ellenség legyőzésére, a harc kiméretlen folytatására vonatkozó felszólítások logikai rendjébe, az ellenséget – *a Másikat (a nem egyetértőt) megsemmisíteni akaró nyelvi kultúrába*.

Mindezek miatt a konszenzus látszatát viszik be a szövegek tartalmába. E szemlélet azt sugallja ugyanis, hogy a harc végigharcolása, az ellenség legyőzése a *többségi egyetértés* alapján megy végbe. *A konszenzus az ellenség felszámolása körül jön létre*.

A konszenzus egyéb "tényei" is szerepelnek a nyelvben. Így a boldog jövő, s eszköze a terv, olyan egyetértést teremtő érdekekként jelennek meg, melyeknek evidenciáját még ki sem kell mondani.

A terv ellen fellépőt a többség megvetése sújtja, mivel a többségi konszenzus ellen cselekedett. A többség boldogságának fényében a kisebbség csak elbukhat. A bukás elősegítése, a kisebbség megfegyverzése a többségi akaratot képviseli. Mivel államunk hozza tervünket, amelyet népünk elfogad, aki ezt támadja, *bennünket* támad.

Az egyetértésre irányuló megértő cselekvés kommunikációs eszközei és struktúrái helyett azok karikatúrája állt elő. Példája és szimbóluma annak, hogyan lehet egy homlokegyenest ellenkező kultúra értékrendjét beépíteni és felhasználni a politikai közmegegyezést nélkülöző intézményrendszer legitimitásának biztosítására. E kommunikációs és nyelvi rendszer alapja a sztálini elmélet, a munkásmozgalmi tradíciók egy részének kiktatásával előállított értékrend.²⁹

E ponton differenciálódott a marxista elmélet és kultúra nyelvhasználati és fogalmi rendszere is, hiszen például A. Gramsci hegemonia elmélete, vagy az együttműködés és egyetértés mai szociáldemokrata elmélete és gyakorlata nem a harcra orientált kommunikációs kultúrában, hanem a közös felelősségvállalást tükröző kommunikációs nyelvhasználatban értelmeződik.

IV. A fogalmak mélyén

"A gondokodás ugyanis sajátosan érzékeny membrán. Minden szójelentésben, sőt minden fogalom adott időben aktuális sokértelműségében ott vibrálnak a jelentésárnyalatokban implicate feltételezett és egymással harcoló ellenséges, de egyidejűleg létező életrendszerek polaritással ... A szó, a jelentés az igazi kollektívum, az egyes szóban és a benne csillámló jelentéskülönbségekben megragadható a gondolatrendszer legkisebb változása ... A szó összeköt az egész múlttal, és visszatükrözi a teljes egyidejűséget ..."¹

Elemzésünk további szakaszában visszatérünk a tartomelemzés logikájához. Először a fogalmi struktúrák mélyéről küldjük tudósításunkat, majd a nyelvi-logikai modell segítségével az Ideológiai logika struktúráját kívánjuk értelmezni. A módszer leírását a *Függetlenség* tartalmazza. A szövegben a főnevek esetében a gyakorisági sorrend az 1. oszlop első szavától az (esetleges) 2. oszlop utolsó szaváig csökkenő.

(a) A gazdaság

A gazdaságot jellemző kulcsszavak a következők:

terv – gyár – népgazdaság – termelés – munka – bér – juttatás – munkafeltétel – érdek

1. Terv

A **terv** szó a leggyakrabban a következő szavakkal együtt fordul elő:

dolgozó
gyár

szocializmus
állam

<i>ország</i>	<i>építés</i>
<i>népgazdaság</i>	<i>magatartás</i>
<i>siker</i>	<i>feladat</i>

A tervhez tartozó tevékenységek (igék):

teljesíteni, megvalósítani
veszélyeztetni, kivonni

jelzők/határozók: *hatalmas, erős*
rész – egész.

A **terv** szó a leggyakrabban az alábbi összefüggésben szerepel:

"Az országban/államban terv folyik."

(E mondat gyakorisága ötszöröse a többinek.)

"A dolgozó magatartása a terv megvalósítását veszélyezteti."

A dolgozó magatartása a népgazdasági terv, de annak részletterveinek megvalósítását is veszélyezteti."

"Csak a terv teljesítésével lehet az országot békében erősíteni."

"A szocializmus építése sikeresen csak egy hatalmas, jól átgondolt, az egészet áttekintő terv alapján lehetséges."

"A dolgozó számára a tervben van előírva, hogy mennyit kell dolgoznia, hogy ezáltal kivegye részét a szocializmus építéséből."

"A hatalmas terv sikere megköveteli az egész dolgozó osztálytól, hogy fegyelmezetten álljon azon az őrhelyen, ahová állították, csak így lehetséges teljesíteni, sőt túlteljesíteni a tervet."

A mondatgyakoriság elemzésénél a terv tényét deklaráló kijelentések szerepét már érintettük. Most arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy a **terv** szó használataiban a terv *politikai* jellege domborodik ki. Erre utal az állam és a terv egybekapcsolása (állam=terv van).

A terv a jövő letéteményese, sőt a szocialista építés *kizárólagos és egyedüli eszköze*. A szövegekben a tervek gazdag rendszeréről esik szó. A részletterveken keresztül a munka világát, a hétköznapi életet egyaránt behálózák a jövő ígéretel (mindenre kiterjedő terv). A tervrendszer kiterjedése mellett átgondolt, azaz nem ötletszerű, hanem egy láthatatlan ész racionális alkotása. (Racionális cselekvési vezérlés.) Ezáltal az élet minden mozzanatának szerepe, feladata, rendeltetése van (nincs véletlen). Egész életünk a tervekhez való viszonyunkban zajlik. A zárt és szoros illeszkedés a zárt integrációt kiváltó rend (militarista rend) összhangjának elvét idézi fel.

A **terv** szó ezeken a jelzéseken kívül *üres* fogalom. Nem tudunk a terv céljairól, tartalmáról. Az ideológia csak a *hozzá való viszony* követelményeit ha-

tározza meg. Ezek a követelmények az elfogadást (teljesítés, megvalósítás) írják elő. Ez az egyetlen lehetséges viszony. Amennyiben nem a terv teljesítése történik, akkor a veszélyeztetés, a terv megvalósításának kockáztatása jön létre. Ez a negatív, sőt elítélendő magatartás, az elítéltek magatartása is ez. A veszélyeztetés homályos és értelmezhetetlen jelentése parttalanná teszi a magatartások konkrét értékelését.

A terv – mivel nem tudjuk meg mi az, csak azt, hogyan kell vele szemben viselkednünk – *önérték*. Léte önmagában érték. Feladatait mindig teljesíteni kell, azok konkrét tartalmától eltekintve. A terv önmagában való léte mindig értékes és lényeges feladatokat hordoz.

A tervet a kapitalista anarchiával *szemben* definiált tudatossága emeli a történeti értékek rangjára. Így a tudatosság képviselője is.

2. Gyár

A **gyár** fogalma összevonásokkal keletkezett. Tartalmazza mindazokat a különböző jelentésárnyalatú szavakat, amelyek a munkahelyeket jelölik (üzem, de fonoda is). Ezért a **gyár** fogalmáról leírtak a munkahely fogalmát jellemzik.

A következő fogalmakkal együtt jelenik meg:

<i>terv</i>	<i>magatartás</i>
<i>dolgozó</i>	<i>munkaerő</i>
<i>munka</i>	<i>sértett</i>
<i>szocializmus</i>	<i>zűrzavar</i>
<i>állam</i>	<i>kedv</i>
<i>nép</i>	

magatartások/igék: *teljesíteni, dolgozni, belátni*
állni, akadályozni, veszélyeztetni

Jelzők és határozók: *egész, önkényes, saját*

A leggyakoribb mondat típúok, melyekben a munkahely szerepel:

"Az elítélt a népi államot sértette a gyár/üzemi részlet terv veszélyeztetésével".

"Az elítélt önkényes magatartása megnehezíti a gyár/üzem munkaerőgazdálkodását".

Nem kell munka nélkül ácsorogni a gyár előtt munkára várva, mint az a kapitalisták országában napirenden van".

"Felborulna, zűrzavarba omlana a gyönyörű terv, ha az összes dolgozó, mint a vádlott, saját kénye-kedve szerint változtatna munkahelyet/gyárat, azzal az indokkal, hogy ott is a szocializmust építi."

A munkahely a fogalmi környezet vonzásában beilleszkedik a társadalmi-gazdasági-politikai intézmények és szervezeteik rendszerébe. A politikai

szervezetek közé emelkedik, mivel az állam-szocializmus-terv relációk oda emelkedik.

Mint politikai szervezetnek, és mint a terv és a szocializmus értékei hordozójának a dolgozóval szemben *elsőbbisége* van. A sértett kifejezés arra utal, hogy a dolgozó magatartások *sőt*, mint a (büntető) ügy sértettjét érintik, s ezzel a munkaszervezet perszónifikáltan magasabbrendű jellegét fejezik ki.

A munka szervezete – gyár – mint a társadalmi-politikai gazdasági intézmények része rendelkezéseiben, terveiben a nagy egész (terv) *részét* képviseli, s rendelkezései ezáltal a terv történelmi értékeinek fényében magasztosulnak fel. Konkrét utasítással *megkérdőjelezetlenül helyesek is*, hiszen a tervelőírások közvetítői. A gyár/munkahely beemelése a politikai-társadalmi intézmények közé tulajdonképpen a munkahelyek vezetőinek rendelkezéseit, mint vezetői érdektörékvéseket helyezi a dolgozói törekvések, magatartások, érdekkifejezések fölé.

A munkahelyet a terv emeli össztársadalmilag jelentős rangra. A terven keresztül a munkahely a láthatatlan racionalitás része. A munkahely által bevezetett magatartási normák a racionalitás és átgondoltság elemel, s mint ilyenek, a racionális társadalmi orientációk képviselői.

A munkahely (gyár) a munkavégzés helye. A konkrét munka lefolyásáról nem sokat tudunk meg. A munkában két konkrét magatartás dominál: egyrészt a tervek teljesítése, másrészt a terv előírásainak veszélyeztetése.

Az üzemi előírások a terv részeként az üzemben a társadalmi elvárásokat közvetítik. A gyáron belüli dolgozói magatartások azonosulnak a társadalmi magatartásokkal, azok lecsapódással, megjelenéssel, formál. A munkahelyi magatartások üzemen belüli szabályozása egyúttal a társadalmi magatartások társadalmi szabályozását. Viszont a munkahelyi előírások teljesítése a társadalmi előírások teljesítése.

Amennyiben az üzemen/gyáron belüli dolgozói magatartások a vázolt módon nem tennének szert társadalmi jelentőségre, úgy a dolgozói viselkedések különböző formái *neutrálisak* lennének a társadalom számára. Hogy az üzemen belüli magatartások politikai kontrollja működőképes legyen és hatni tudjon, ezért a magatartások értékelését kiemelték a neutrális, semleges értéknél, s a rendszer politikailag is kardinális értékeinek síkjára vetítették ki.

Az Ideológiai szövegekben minden üzem/gyár mindenkorli helyzete/pozíciója azonos. Nincs különbség kis és nagy üzemek között, minden munkahely azonos érdeket, a tervből lebontott feladatok megvalósításának érdekét képviseli. A gyár/üzem a tervgazdaság hierarchikus rendszerében helyezkedik el, *sem egymással nem állnak kapcsolatban, sem az államon/terven kívüli más intézményes integrációkkal.*

Hányzik a piaci integrációk, vagy a gazdasági folyamatokat szervező egyéb gazdasági viszonyok ábrázolása. A vállalat/üzem elhelyezkedését csak az adminisztratív hierarchiában mutatják be.

Az Ideológia mögött természetesen a kor valósága húzódik meg, amennyiben a gazdasági üzemeket valóban a piaci mechanizmus kikapcsolásával mű-

ködtették, de az Ideológiál szövegek idillikus gazdaságl képe már nem a kor szociológiailag értelmezhető, tényleges érdek és hatalmi mechanizmusainak egyszerű kivételése.

A szövegben az Ideális fiktív tételek hangsúlyozásáról, a problémák Ideológiál kommunikáción kívül helyezéséről van szó. Érdekalkuk, tervalkuk a valóságban léteznek,² irányító és irányított konfliktusai a valóságban megtörténnek, de tudatos kihordása, tudatos megfogalmazása nem mehetett végbe. Ezért a gazdasági tevékenység tényleges sorozata *napi pragmatizmussá* válik, tág teret engedve a napi-taktikai döntéseknek. A gazdaság hosszútávú stratégiája pedig az Ideológia által rögzített és sérthetetlen fikció. A társadalmat szervező bürokrácia cselekvési terének megszervezésére, a cselekvési teret biztosító Ideológiál törekvések létre bukkanunk.

A konfliktus nélküli gazdaságban természetesen sem a vezetés, az Irányítás, sőt a dolgozói csoportok – az említett öntudatlan-öntudatos tagolódást leszámítva – sem kerülnek megnevezésre. Mivel nem léteznek, az üzem belső világa *homogén*. A homogén világban nem működnek külön érdekek, sőt a külön érdekek képviselői sem. Az üzemi viszonyok előterében a homogén térbe átszűrődő makrotársadalmi normák érvényesülésének kérdése áll.

A homogén gazdaságl rendszerben a vezetés, az Irányítás elképzelései automatikusan összhangban vannak a társadalmi többség elképzeléseivel. Amiről most szó van, az az egész jogi eljárás funkciója. Mivel a vállalatvezetés utasításainak való engedelmség össz társadalmi jelentőségre emelkedik, így a jogi eljárás nem pusztán a társadalmi-politikai előírások rendjének érvényesítését szolgálta, *hanem a vállalat és üzemvezetés munkaerő feletti kontrolljának biztosítását is*. Mindkét funkció megvalósítását képviselte az érdek-egybecsúszások Ideológiál világképbe való beemelése, a homogén világ megalkotása.

3. Népgazdaság

A szavak, melyekkel a népgazdaság a leggyakrabban fordul elő a következők:

<i>terv</i>	<i>termelés</i>
<i>dolgozó</i>	<i>érdek</i>
<i>gyár</i>	<i>magatartás</i>
<i>szocializmus</i>	<i>építés</i>
<i>társadalom</i>	

Magatartások/igék:

megvalósítani
megsérteni, veszélyeztetni, támadni

Jelzők/határozók: *önkéntes, igazolatlan, veszélyes*
nagy, egész, fontos, szerves

A **népgazdaság** szó leggyakrabban az alábbi mondatban fordul elő:

"A vádlott veszélyeztetési népgazdasági tervünk, ötéves tervünk megvalósítását."

A népgazdaság egyetlen Információja egyetlen Intézményéről, a tervről szól. Semmi másról semmilyen konkrétumot nem tudunk meg. Annyit megtudunk még, hogy a gyár/munkahely és a dolgozó is a népgazdasághoz tartozik. A népgazdaságban valamiféle termelés van, azonban ezek az összefüggések a szóösszetételekből derülnek ki, nem pedig a népgazdaságról szóló állításokból.

A szövegek, mint az együttes szóelőfordulások szöveg utalnak arra, hogy a népgazdaság is része a fennálló és adott társadalmi intézményrendszernek. Az "érdek" szó is ilyen összefüggésekben szerepel (a szocialista építés érdeke). A népgazdaság struktúrák nélküli jelölés, nincs – természetesen – piac, de az állam sem szerepel a fogalmi környezetben. Ezeket az intézményeket a társadalom egészének – megfoghatatlan – rendszere helyettesíti. A tervre redukált népgazdaságban egyetlen egy helyes és pozitív magatartás bontakozhat ki, a tervek teljesítése, megvalósítása. A tervek veszélyeztetése a másik várható magatartás.

A tevékenységek dichotóm jellege most konkrét formában jelentkezik. Vagy teljesítik a tervet, vagy veszélyeztetik (mert nem teljesítették). A kettő között nincs alternatíva, mivel a tervteljesítéssel, mint az adaptív magatartás egyetlen elfogadható formájával szemben nem állhat alternatíva.

A tervgazdaságot körülvevő gazdasági folyamatok leírásának szegényessége és a tervgazdaságban tanúsítható magatartások leépítése közös erővel hozza létre az ideológiai szókészletből az alternatívák száműzését.

A népgazdaság tartalmának szegényessége rámutat a korszak gazdaságpolitikájának valóságfelfogására is. A szocializmus, az egyénnel szembehelyezett társadalom, a tervteljesítésben jelentkező adaptáció fontosabbak voltak, mint a gazdaság valóságáról szóló megállapítások.

4. Termelés

A termelés szó a leggyakrabban a következő fogalmakkal együtt jelenik meg:

<i>dolgozó</i>	<i>kötelesség</i>
<i>terv</i>	<i>lazaság</i>
<i>népgazdaság</i>	<i>jogszabály</i>
<i>munka</i>	<i>munkaerő</i>
<i>gyár</i>	

A termelési magatartások az alábbiak lehetnek:

- *tenni, akarni, bizonyítani, megvalósítani, dolgozni*
- *megszegni, veszélyeztetni, kivonni, előírni.*

Jelzők/határozók:

*egész, nehéz, fokozódó
mindig*

A **termelés** szó az alábbi mondatokban áll leggyakrabban:

"Nehezebbé teszik a termelést."

*"A termelésre vonatkozó, jogszabályból eredő kötele-
ségét megszegte."*

"Egész népgazdaságunk termelésének menetét lassítja."

"Minden dolgozónak van bizonyos termelési köteleessége."

A szavak–fogalmak első ránézésre a termelésben, illetve a termeléssel összefüggő viszonyokban tanúsítható emberi magatartások széles körét jelölik. Valójában azonban e magatartások ismét csak a dichotóm tevékenység-szerkezetre utalnak, ráadásul olyan tevékenységeket jelentenek, melyek az általában vett dolgozó általános társadalmi követelményeit jelölik, és nem a termelési folyamatban szerveződő tevékenységi rendszer specifikus szerepeinek normált írják körül (a "dolgozni" szó kivétel, de "mindenki" dolgozik).

Megtudjuk, hogy a termelés jogszabályból eredő köteleesség, s találunk utalást arra is, hogy a termelés a népgazdaságban – vagy annak valamely részében – (gyárban, üzemben?) folytatható.

Találunk utalást arra nézve is, hogy a termelésben bizonyos *nehézségek* merülnek fel.

Találkozhatunk a *relacionista* ideológiai érvelés újabb sajátosságaival is. A termelés a népgazdaságra utal vissza, arra a fogalomra, melynek tartalma voltaképpen *üres*. Ilyen szerepe több fogalomnak is van, például – a később elemzendő – szocializmus fogalmának is. Az ideológiai hatás egyik kulcsfontosságú tényezőjére bukkantunk. A fogalmi utalások ugyanis végső soron egy máshol, vagy sehol sem definiált fogalmi értéklísta mutatnak vissza, olyanra, mely a közmegegyezés és látszatát, mindenki által értékesnek ítéltségét hordozza, vagy sugallja. A termelés az utaláson kívül *homályos* és *elmosódott* folyamat. A nehézségek létén kívül sem a társadalmi megszerveződéséről, ki-meneteléről, szereplőinek és azok szerepeinek tartalmáról nem tudunk. Tudjuk, e folyamatban *köteleességek* vannak, sőt e folyamat maga is köteleesség. A termeléssel kapcsolatban is köteleességek vannak, pl. a termelés fenntartása.

A termelés maga a tevékenységek (ön)célja. Ebben az önmagáért is értékes termelésben jelennek meg a munkaértékek és azok a tradicionális normák, melyekről pár szót már szoltunk. De a termelés leírása is ide tartozik. Ugyanis az önmagáért értékes folyamat, amely mindegy, hogy milyen körülmények között, hol zajlik, kétségtelenül az öncélként felfogott kötelezően és szüntelenül végzett tevékenység tradicionális ideológiai normája.

Az ideológiai szövegek üzenete ebben az esetben is olvasható "visszafelé". A munka feltételeivel szembeni dolgozó közömbösség kialakításának célja csak egy olyan érveléssel érhető el, amely a termelést kiemeli konkrét környe-

zetéből és annak konkrét vonatkozásait az objektív világrend síkján teszi lényegtelenné. A konkrét termelési feltételektől való elvonatkoztatásra az adaptáció magasabb fokának elérése miatt van szükség. A konkrét munka- és bérfeltételek elégtelensége miatt a termeléssel csakis annak általános síkján lehetett azonosulni, pontosabban azt csak az értékek síkján lehet kötelességként elfogadni.

5. Munka

A termelés fogalma a munkatevékenységek társadalmi összefolyamatban kialakuló kapcsolódásaira utal, természetesen a fogalom szociológiai-nyelvhasználati és nem a vizsgált ideológia értelme szerint. A munka ezzel szemben a termelési tevékenységek mindennapos, konkrét, mikrokörnyezetben lezajló folyamatára utal. A munka – a filozófiai felfogások szerint³ – a társadalom és a természet közötti közvetítések modellje, az ember társadalmi létének, sorsának és jövőjének alapja és teremtője. Az emberi személyiség értékeinek és normáinak bábája és szülője. A munka ugyanakkor a társadalmi együttműködés és kooperáció színtere, a konfliktus és konszenzus közötti sáv társadalmi viszonyokkal átitatott "erőtere".⁴

Az ítéletek ideológiai szövegeiben a munka az alábbi szavakkal fordul elő a leggyakrabban:

<i>dolgozó</i>	<i>munkafegyelem</i>
<i>kizsákmányolók</i>	<i>fegyelem</i>
<i>öntudat</i>	<i>munkanélküliség</i>
<i>társadalom</i>	<i>feltétel</i>
<i>rém</i>	<i>magatartás</i>
<i>szocializmus</i>	

Igék és tevékenységek:

*belátni, végezni, megteremteni
van, történik
kényszeríteni*

A munkát, mint fogalmat tartalmazó leggyakoribb mondatok:

"A dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelmezetten végzi."

"A dolgozók fegyelmezetten, lelkesen vesznek részt a termelő munkában."

"A terv elengedhetetlen feltétele, hogy az építő munkából minden munkaképes ember kivegye részét."

"Munkabérét a munkás közvetlenül, közvetve, szociális juttatás formájában megkapja."

"A dolgozók jó része jelenleg nemcsak belátja, érzi, a munka nem kényszer, dicsőség."

"A dolgozót nem kényszeríti éhség, munkanélküliség réme a munkafegyelem megtartására, jó munkát a kizsákmányolók társadalmában végeztek."

"Nem kell munka nélkül, éhesen gyárkapuk előtt munkára várva ácsorogni, mint ahogy az a kizsákmányolók országában napirenden van."

"Mindig vannak egyrészt olyanok, akik nem látják be, vagy nem akarják belátni, másrészt megfelelő öntudat hiánya, politikai elmaradottság miatt nem képesek belátni azt az óriási különbséget, mely a munka célja és feltétele között a múltban volt és jelenleg van."

A legfontosabb állítás a munka társadalomba ágyazottságáról szól. A munka dicsőség és nem kényszer, mondják az állítások. A kizsákmányolók–szocializmus koordináta két szélső pontjához mérve határozzák meg a munkához való viszony értékés, értékelendő tartalmát. Amíg a munka ma dicsőség, addig a munkát körülölelő fogalmi rendszer a fegyelem, munkafegyelem, a munka "kényszerét", sőt a dolgozó (ön)kontrolljának szükségességét emeli ki.

Úgy gondoljuk, a munkát körülvevő értékzavar – mely ma is jelen van – egyik forrása jelenik meg az Ideológiail szövegekben. Nem tudják – és ezen a szinten nem is lehet – a társadalom érték és morál tudatának szintjén eldönteni, vajon a munka a szabadság birodalma-e (ezt a filozófiail értékrendre alapozott normatív Ideológia állítja), avagy a szükségszerűségek világa (ahogy ezt a társadalmi "reális tudat" állítja). Az értékzavar forrása a hamis kérdésfeltevés, a történelemfilozófiail célok és értékek valóságként történő bemutatása. Anélkül, hogy az itt előbukkanó kérdések és válaszigények hosszú sorába belebonyolódnánk, csak jelzészerűen utalunk arra a tényre, hogy talán nem véletlen az értékzavar kialakulása.

A munka, mint konkrét folyamat nem, csak a hozzávaló viszony lehetséges síkjai kerülnek be az Ideológiail szövegösszefüggésekbe. Kidomborodik ezzel párhuzamosan a munkát körülfogó világ *értékjellege*. A szocializmusba ágyazott munka felsőbbrendűségét a szocializmus értékelnek fényében lehet bebizonyítani, mivel a munka világának valósága – szocializmus nélkül, különösen az elítéltek előtt –, annak felsőbbrendűsége, nem értékelhető. A munkában a hierarchiák rendszere, a hatalom, a kontroll és a büntetőjog működik. A munka kilép a konkrét viszonyok konkrét rendszeréből és idealizálttá, heroikussá, hősvé válik, hogy egyáltalán érdemes legyen konkrét világával azonosulni.

A munkával kapcsolatos Ideológiail skizoféniának is ez az oka. Ha a munka megítélésére nem borul rá az Ideológia által a filozófia – épp oly idilliikusan elvont – értékrendszere, a szabadság, a haladás, a szocializmus (kapitalista munka és csak a kapitalista munka – az eldegenedett munka), akkor a munkafolyamatot irányító normák érvényessége, elfogadása, az adaptáció nem lenne biztosítható.

A munka a szocializmusban a becsületes többség számára dicsőség. Ezek a dolgozók belátják (felismerik) a szocialista munka kapitalista munkával szembeni magasabbrendűségét. Még véletlenül sem vetődik fel, hogy a technológiai folyamatokban, a technológiai folyamatokra épülő társadalmi viszonyokban lehet hasonlóság – ne adj' Isten azonosság – is a két társadalmi világrend struktúrái között.

A munka a szövegek szerint a *gazdaság* része. Sem a széles – tehát a természet és a társadalom közötti közvetítésekre orientált –, sem a munka "realista" – a valóságos folyamatokat bemutató és értékelő – felfogása nincs jelen. A munka társadalmilag értékesnek tekintett adottság, olyan, amelyet mindenképpen el kell végezni.

A szocialista munka kötelezettségét azonban csak etikailag magasabb rendű emberek tudják teljesíteni. A munka elfogadása, a feladatok elvégzése ezúton válik etikailag értékelendő cselekedetté. De csak az adott munka elvégzése, az adott feladatok teljesítése rendelkezik ezzel a ranggal.

A munka a dolgozóval szemben egyedül a felvilágosultságot, azaz, az adott feladatok magasabbrendűségének belátási tudatát követeli meg. Az a gazdaság magatartás- és képességrendszer, mely a munka minden formájában – elemzési és felfogási szintektől függetlenül létrejön (nem is beszélve az együttműködés és kooperáció társadalmi tudásáról) – hiányzik ebből a munkafelfogásból.

Van még utalás a lelkesedésre, az öntudatra, azonban a fegyelem mint kulcsfogalom mindent elnyel.

A munka értelmezése a két társadalom szembeállításának területére szűkül le. A munka az adott gazdaságra, míg az emberi képességrendszer történelmi folyamatban születő gazdasága (lásd munka filozófiai fogalmát) a fegyelemre redukálódik. Ugyanakkor a munka értelmezési körében olyan értékek és normák jelennek meg, melyek soha sehol, semmilyen munkafolyamatot nem jellemeztek.⁵

6. Bér és juttatás

A munka fogalmának egyik eleme a bér. Amíg azonban ott a munka mellett szerepelt, addig a bér fogalmat középpontba állító szemlélet szerint a bér a makro- és mikrotársadalmi viszonyok között egyaránt megtalálható.

A bér fogalmi környezete:

<i>szocializmus</i>	<i>dolgozó</i>
<i>társadalom</i>	<i>juttatás</i>
<i>munka</i>	<i>munkafeltételek</i>

Igék: *dolgozni, kapni*
 Jelzők: *megfelelő, kedvező*
közvetett-közvetlen

A juttatás fogalmi környezete:

*bér
szocializmus
munka*

Ige: *kapni*

Jelező: *közvetett-közvetlen.*

A leggyakoribb mondatok a következők:

"Munkabérét (a dolgozó) közvetlenül, közvetve szociális juttatás formájában kapja."

"Szocialista társadalomban (a dolgozó) kedvező munkafeltételek mellett, megfelelő bérért dolgozik."

A bér és a juttatás az, amelyet a dolgozó *kap*, s amelyet *adnak*. E két ige-használat sok mindent elárul a dolgozó *intézményekkel szemben* definiált helyzetéről (kapni valakitől lehet, adni valaki adhat). Ez az intézményrendszer itt nincs megnevezve, de valószínű, hogy "köztudottnak" számít. A szocializmusra való utalás alátámasztja ezt a "köztudomást": a bér megfelelő s a szociális juttatás része. Ez a közvetlen juttatás. Van még közvetett juttatás is, de erről léteinek tényén kívül nem tudunk meg semmit. Homályos a szociális juttatás fogalma. Ugyanakkor a "szocializmus", "bér", "munka" fogalmi környezete arra enged következtetni, hogy itt a szocialista társadalom olyan tulajdonságára hivatkozik az ideológia, amely csak a szocializmusra jellemző. Sőt ez a szociális juttatási rendszer *csak* a szocializmus jellemzője.

A szociális juttatások szövegekörnyezetének elemzése annak a gondolatnak léteire utal, amely szerint a dolgozó – a szocializmusban – *a munkája eredményeképpen előállott összes értéket megkapja*.

A mondanivaló ilyen direkt utalással alátámasztják a paternalista bürokráciáról korábban elmondottak érvényét.

A közvetett szociális juttatásokon kívül mély hallgatás takarja az elosztás formáit és mechanizmusát is. A szövegek ideológiai funkcióját tekintve ez azonban mindegy. A bürokrácia önértelmezésében a szociális juttatások *ténye* (melyet adnak, s kapnak) a *lényeges*.

A szövegek mélyén egy olyan ellentmondás húzódik meg, amely (azóta is) jelzése egy értékzavart teremtő helyzetnek. Ha ugyanis a munkás közvetve vagy közvetlenül visszakapja munkája összproduktumát, akkor felesleges azt neki *adni*, felesleges visszajuttatni és ehhez nincs is szükség semmilyen szervezetre. Amennyiben a bürokráciának mint a társadalmi elosztás mentén szerveződő mechanizmusnak léte igazolható, az bizonyára nem a többletértékeket visszajuttató körforgást középpontba állító érvelés.

Alkalmas erre a párt szerepéről szóló ideológia, vagy a szocializmus politikai gazdaságtanának kiképzett (ál)tudomány. A bürokratikus redistribúciót igazoló álláspont önmaga ellentétébe csap át és a bürokrácia feleslegességét

bizonyítja. Persze csak akkor, ha szigorúan "logikal" alapon közeledünk ehhez a kérdéshez.

A paternalista-elosztó bürokrácia világképe szerint a bér is a szociális juttatás egyik formája. Adják és kapják. Nem a teljesítmények alapján, a végzett munka ellenértékeként kifizetett összeg (a munkaerő a szocializmusban nem áru), hanem adomány.

A bér: Járandóság jövedelem és ellenérték helyett. Tudjuk róla, hogy kedvező, hogy megfelelő. A járadék mindenkorai szintjének/összegének ezek alapján mindig a kötelező *megelégedettséget* kell kiváltania. A dolgozó sohasem lehet elégedetlen a bérével, mert az mindig annyi, amennyi jár neki. Kevesli? – kérdezik néhol az ítéletek; dolgozzon többet! – A bérrel szembeni elégedetlenség – és nemcsak az Ideológiail szövegek értelmében – az egész társadalmi elosztási renddel szembeni *kritikát* tartalmazza.

Az már természetes, hogy az elegendő bér valóságát állító Ideológiák mit sem tudnak a béralkuról a munkáscsoportok és a vezetés különböző szintjei között folyó bértárgyalásokról és teljesítménytaktikákról.

A bér és a juttatás a dolgozó egyetlen viszonya a társadalomhoz. Ennek el-lenpólusa a "dolgozik" cselekvés. Tulzás nélkül állíthatjuk, hogy a *bérmunkás* társadalmi relációjának modellizálása áll előttünk (a fogalmak mélyén néha ott a valóság).

7. Munkafeltétel

A munkafeltétel a leggyakrabban az alábbi fogalmakkal együtt fordul elő:

<i>társadalom</i>	<i>érték</i>
<i>szocializmus</i>	<i>magatartás</i>
<i>bér</i>	<i>férfiak</i>
<i>dolgozó</i>	<i>mérték</i>

Tevékenységek: *dolgozni, bizonyítani*

Jelzők: *kedvező, megfelelő, egyenlő, kellő*

A leggyakrabban előforduló mondatalakzatok:

"Szocialista társadalmunkban kedvező munkafeltételek mellett megfelelő bérért dolgozik a dolgozó."

A munkafeltételek kedvező jellegét a szocialista intézményrendszerbe és értékvilágba történő integráció biztosítja és támasztja alá. A munkafeltételekről ezen kívül még annyit tudunk meg, hogy a megfelelő bérrel együtt a "szocializmust" és nem a kapitalizmust jellemzik.

8. Érdek

Az **érdek** szó ismerete és használata – ezt szeretnénk előrebocsátani – nem jelenti azt, hogy az érdek fogalmát, mint az érdekképviselőre és érdek kifejezési mechanizmusra alapított társadalmi viszonyok rendszerét használják.⁶

Az **érdek** a leggyakrabban az alábbi fogalmakkal együtt fordul elő:

<i>dolgozó</i>	<i>munka</i>
<i>szocializmus</i>	<i>magatartás</i>
<i>terv</i>	<i>fegyelem</i>
<i>állam</i>	<i>munkafegyelem</i>
<i>öntudat</i>	<i>építés</i>
<i>gyár</i>	<i>kötelesség</i>

Tevékenységek/magatartások:

*belátni, megteremteni, rendelkezni, teljesíteni
megsérteni, károsítani*

A leggyakoribb mondatok, amelyekben az **érdek** szó előfordul:

"A vádlott/elitelt súlyosan megsérti a szocialista építés érdekét."

"A dolgozó magatartása bizonyítja, a dolgozó nem rendelkezik kellő öntudattal, hogy belássa, igazolatlan hiányzása a munkafegyelmet, s az ő érdekét szolgáló dolgozók államát károsította meg."

"A fegyelem megteremtése az új szocialista életforma megteremtésének érdeke is."

Az **érdek** fogalom parttalan, nem különböztethető meg egyéb gazdasági fogalmaktól. A társadalom adott állapotának fenntartása mindenkinek érdeke (a szocializmus építése), ezt vagy felismerik, vagy nem. Minderről a teljes szövegeket közlő részben már szóltunk. A fogalmi analízis az ott bemutatott képet azzal teszi gazdagabbá, hogy láthatóvá teszi az "érdek" fogalom fogalmi–nyelvi környezetének kontúrjait.

Eszerint az **érdek** fogalom a makrotársadalmi intézmények elismerésén kívül olyan feladatokat is tartalmaz, mint a fegyelem, munkafegyelem, öntudat, kötelesség. E fogalmak az érdekek nem-autonóm módon történő szerveződésére hívják fel a figyelmet, arra, hogy az érdek az azonosulás, az elfogadás, az adaptív viselkedés kialakulásának eszközüvé vált. Az érdek fogalmából kiülrekednek az érdekszerveződés valóságos motívumai. Az érdek az intézmények elfogadására redukálódott.

(b) A politika

1. Politika

A nyolcvanas évekre kialakult szociológiai gondolkodás az érdek fogalmát olyan integrációs kategóriának tekintti, amely egyaránt helyet kaphat a gazdasági és a politikai fogalmak között. Mi mégis a gazdasági fogalmak között helyeztük el, mivel korabeli jelentésében, használatában a szó a gazdasági fogalmak közé tartozott. Tulajdonképpen a **politika** szót sem tudjuk a politikai intézményrendszer, vagy a politikai struktúrát jelölő fogalmak között elhelyezni. Ennek az az oka, hogy az alább ismertetésre kerülő mondatban *jelzőként* szerepel.

Fogalmi környezete a következő:

<i>öntudat</i>	<i>cél</i>
<i>elmaradottság</i>	<i>múlt</i>
<i>hiány</i>	

Igék: *belátni*
okozni

Jelző: *óriási*

"Mindig van egyrészt olyan, aki nem látja be, vagy nem akarja belátni, másrészt megfelelő öntudat hiánya miatt, politikai elmaradottság miatt nem képes belátni azt az óriási különbséget, amely a munka céljában és feltételében a múlt és a jelen között van."

Tehát, aki politikailag elmaradott, az öntudatlan. Az öntudatos a politikailag fejlett, azaz, a *zoon politikon*. A politika egyet jelent a fennálló intézményrendszer status quo-jával. Az a politikai résztvevő ugyanis, aki öntudatos, aki az esetleges elmaradottságát leküzdve belátja a jelen és a múlt közötti különbséget, a jelen felsőbbrendűségét tudatosan vallja. Még ha mást is *tapasztal* (esetleg saját bőrén). A politika így egy elvont, meghatározhatatlan *kognitív viszonyt* jelent, melynek központi eleme a fennálló rend elfogadása. Elvont értékek, differenciálhatatlan viszonyok, megfoghatatlanság. (Démonikus?) A politikával való azonosság tapasztalaton nem nyugodhat, a hozzá való viszony eleve kognitív, belátáson alapuló.

2. Alkotmány

Leggyakrabban a következőkkel szerepel együtt:

<i>munka</i>	<i>polgár</i>
<i>szocializmus</i>	<i>fegyelem</i>
<i>állam</i>	<i>életforma</i>
<i>érdek</i>	<i>alap</i>
<i>rend</i>	<i>képesség</i>
<i>társadalom</i>	<i>mindenki</i>
<i>munkatörvénykönyv</i>	

Igék: *megteremteni, kimondani*

Jelző/határozó: *új, egész, magyar*
előírva

A mondat:

"A fegyelem és az új szocialista életforma megteremtésének érdekében az Alkotmány és a Munkatörvénykönyv mindenki számára kötelezően előírja a fegyelmezett munkát."

Miként a politika fogalma, úgy az **Alkotmány** fogalma is körülíratlan, holott az Alkotmány jól körülírható dekrétuma a magyar politikai életnek (még ünnepe is volt). Anonim valami, amely alapja a rendnek, a fegyelemnek, kötelességnek. Hivatkozási alap a kiemelt értékek és normák biztosításában. Az **Alkotmány** szó környezete a jog fogalmát huszonkilencediknek jelöli ki a sorban, így az Alkotmány nem jogot, hanem *kötelességet* vonz.

Az Alkotmány a kötelességeket elrendelő, előíró dekrétum. E funkciójában legitimitást biztosít a különböző normarendszerek számára, mivel a munkaviszonyt szabályozó jogi előírások, például a Munkatörvénykönyv visszavezethetők rá.

A szavak közül *hiányzik* az eddig hangsúlyozott "dolgozó", helyébe a "polgár" lép (az állampolgár rövidített alakja). A kötelességek – a munka követelményel – az gazdasági szférán kívül a politikai viszonyokat is átítatják. Nemcsak "gazdasági minőségében" érintik a társadalom tagját, hanem politikai minőségében is. Így a politika a gazdaság követelményeit hordozza. A két szféra itt összezsugorodott, miképpen a valóságban is. A kötelességek, amelyek a termelést szabályozzák, teljesen befonják az ember életét. Ez alól nincs kivétel.

Az állampolgári minőségben is a kötelességeken van a hangsúly.

Dolgozó és állampolgár között nincs nagy különbség. Társadalmi létük egyetlen vezérlőelve az előírások teljesítése.

Az Alkotmány alapvető és legitimációs szerepköre ellenére a társadalom politikai intézményeivel együtt fordul elő. Állam, szocializmus, társadalom fogalmi összefüggések jelölik ki helyét a struktúrában. Nem tudni, melyik intéz-

mény vezethető vissza a másikra – ellentétben a normákkal –, de ez nem is érdekes, mert a társadalmi intézményrendnek egyszerre, együttesen van felsőbbrendű értéktartalma. E tulajdonság még jobban kidomborodik az állam esetében.

3. Állam

Az állam a következő fogalmakkal szerepel a leggyakrabban:

<i>dolgozó</i>	<i>érdek</i>
<i>terv</i>	<i>gyár</i>
<i>nép</i>	<i>magatartás</i>
<i>ország</i>	<i>munkafegyelem</i>
<i>öntudat</i>	

Igék/magatartások:

teljesíteni, biztosítani, belátni, emelkedni
megkárosítani

Jelzők/határozók:

maga, saját, szolgáló, igazolatlan, erős

A leggyakoribb mondatok:

Az Államban terv folyik."

"A dolgozó/elítelt megkárosítja a dolgozók államát, de saját magát is."

"Az elítelt munkahelyén keresztül a népi államot sértette meg."

"A munkafegyelem lazasága megkárosítja az államot, de a dolgozót magát is."

"A dolgozók állama az egyéni jólét, életszínvonal emelkedését csak a terv teljesítésével tudja biztosítani."

"Az elítelt magatartása bizonyítja, nem rendelkezett kellő öntudattal, hogy belássa, igazolatlan mulasztása, munkafegyelemsértése a dolgozók államát károsította meg."

Az állam a dolgozók állama, a nép állama. Az állami intézkedések és az egyéni magatartások összehangolásának követelménye ebből a "tényből" fakad. Az állam – sugalmazza a szöveg – nem követ más érdeket, csak a dolgozók érdekét. Az állami intézmények és a dolgozók között *érdekegység* dominál.

Az ítéletek szövegeiből az állam jelzőinek magyarázata nem derül ki (miért népi a népi állam). Nyilvánvalóan a kor propaganda munkájának eredményeképpen, az "elméleti" kvázi-tudományos viták, a '45 utáni történelem politikai szóhasználatának hatására vált "köztudottá" a népi állam kifejezés.

Az ítéletek szövege a népi állam kifejezést már bizonyítottan vették, s ezzel együtt nyert bizonyítást az érdekegybeesés ténye is.

Az érdekegybeesésből következett az elítéltek/vádlottak tettének devianciája. Az állami intézkedések megszegése a dolgozók, a nép többségi akarátának semmibevevését jelentette. Mivel a dolgozók közé az elítélt is oda tartozott, magatartása az ő saját érdekével fordult szembe. Ergó, ha én a beteg gyermekemet otthon ápolom, akkor saját érdekemmel szemben cselekszem, mert dolgoznom kellene. A szociálpszichológiában ezeket a helyzeteket "kettős kötéseknek" nevezzük.⁸

Az állam fogalma két gazdasági fogalmat fogott be holdudvarába. A tervet, amely kihangsúlyozottan együtt fordul elő az állammal és a gyárat/munkahelyet, amelyen keresztül az állami/terv előírásokat meg lehet sérteni.

Ezekon kívül az állam fogalma strukturálatlan, az állami intézményekről, az állami akarat formálódási mechanizmusáról nem szól a fáma.

Az állam, mint egész, önmagában képviseli a közjót, s a közjó köré szervezhető célok meghatározója és végrehajtója. A közjóhoz való viszonyt a munkafegyelem, öntudat, érdek fogalmak jól jellemzik. Az állam, mint a közjó előállítója, a társadalomban csak elismerést, előírásokat csakis a követésre való készséget válthatják ki. Az általunk oly sokszor emlegetett bürokrácia államelméletbe csomagolt önigazolási szándéka áll ismét előttünk. A bürokrácia állama – mint népi állam – magára aggat minden kitüntető címet annak érdekében, hogy létét és felsőbbrendűségét igazolni tudja.

A bürokráciának megfelelő világképet támasztja alá az az elképzelés, melynek értelmében az állam célja a *jólét* emelése, az életszínvonal biztosítása. A célok értékel eszközeikre vetítődnek. Így a terv felsőbbrendűsége, mint a célok megvalósításának egyetlen és kizárólagos eszköze, mindenki előtt belátható.

A célmeghatározáson kívül a tényleges rendelkezést biztosító tevékenységet is társadalmilag értékesnek állítják be, így kialakul a tervezés és a végrehajtás adott módjának megkérdőjelezhetetlensége.

A társadalmi jólét emelésének feladata uralja az állammal kapcsolatos összes tudnivalót. Ezért az állam politikai természetéről, az állami hatalomgyakorlás mikéntjéről ez a szöveg nem szól. Feltételezzük – és joggal –, hogy az állam "természetéről" más ideológiai rendszerekben nyilatkoztattak ki.

4. Szocializmus

A leggyakoribb szókörnyezete:

<i>terv</i>	<i>érdek</i>
<i>bér</i>	<i>juttatás</i>
<i>dolgozó</i>	<i>építés</i>
<i>munka</i>	<i>munkafeltétel</i>
<i>társadalom</i>	<i>magatartás</i>

Igék/tevékenység:	<i>dolgozni, kapni történik</i>
Jelzők/határozók:	<i>egész, megfelelő, közvetve, közvetlenül kedvező, hatalmas</i>

A leggyakoribb mondatok:

"A szocializmusban mindenki kedvező munkafeltételek mellett, megfelelő bérért dolgozik."

"A szocializmusban a dolgozó munkabérét közvetve, vagy közvetlenül szociális juttatás formájában megkapja."

"Egy hatalmas, jól átgondolt, mindenre kiterjedő áttekinthető terv szerint történik és sikeresen csak így történhet a szocializmus építése."

"Felborulna, zűrzavarba omlana a gyönyörű terv, ha minden dolgozó, miként a vádlott is, munkahelyét kénye-kedve szerint változtatná, azzal az indokkal, hogy ott is a szocializmust építi."

"Az egyik csoportba tartoznak a népi állam legelszántabb ellenségei, akik minden eszközt felhasználnak, hogy akadályokat gördítsenek az épülő szocializmus útjába."

"A szocializmus építésének munkáján mindenkinek kötelessége szerint kötelessége dolgozni."

"Az elfélt megsértette a szocializmus építésének érdekét."

A **szocializmus** gyűjtő kategória. Ha a szókörnyezetben nem is, de a kifejezések között a szocializmusról szóló minden lényeges állítás megtalálható. A szocializmus fogalmi vonzatai a szocializmust a dolgozó gazdaságon beüjl játszott szerepe, helyzete felől írják le. A dolgozó helyzetére az állami gondoskodás, munkája ellenértékének visszatérítése jellemző.

Annak, hogy a **szocializmus** fogalmának körében ugyanazokkal a szavakkal találkozunk, mint a "bér", "terv" stb. esetében, véleményünk szerint a **szocializmus** fogalom alapozó funkciója az oka.

A szocializmusban, mint általános értékben alapozódtak meg a társadalom más viszonyait jelölő értékek/fogalmak.

Az Ideológiái szövegek ezen tulajdonsága, mint említettük, az Ideológia *relacionista* tulajdonságát támasztja alá.

A szocializmus tervgazdaság és csak tervgazdaság lehet. Az érvelésnek a fogalmi sorrendet megfordítva is van értelme. A szocializmus történeti értékétől nyeri el a tervgazdaság a kiténtető értelmezést. A szocializmust jellemzi még – az említettekén kívül – a szociális jólétre való törekvés, a bér, a munkafeltételek kedvező nagysága, de a munka és a fegyelem is.

A szocializmus azonos a konkrét, adott intézkedésekkel és intézményekkel. Így tartozik a szocializmus lényegéhez a munkaerőgazdálkodás éppen akkor kialakított rendszere – amelyben a militáns-adminisztratív szabá-

lyozás érvényesült⁹ –, sőt ezen intézkedések létjogosultságukat éppen a szocializmustól kölcsönzik.

A logika nagyon egyszerű. Ezek az intézmények a kapitalizmusban nincsenek, így az, hogy a szocializmusban vannak, máris valami értékes, nagyszerű, sőt jó dolog. A szocializmus ugyanis nem lesz, hanem *van*, így a már meglévő intézmények a szocializmus intézményei.

Mindezt az érvelést elfogadhatóvá és hitelesíthetővé teszi a mindennapi gondolkodás kétértékű – és alapjaiban morálisan intencionált – logikája. Nincs kapitalizmus (ami rossz) – csak szocializmus lehet (ami jó).

A szocializmus ügye mindenkié – világlik ki a szövegekből. Csak az elitéltek nem tekintik a szocializmus építésének érdekét sajátjuknak. És valóban, a logika tényleg ezt sugallja.

Amennyiben ugyanis minden adott és létező intézmény a szocializmus sajátos megjelenési formája, a saját szándékából létrejövő munkahelyváltztatás a munkaerőgazdálkodási tervet sérti, az üzemek elhagyása pedig a tervrend-ményeket – melyek megszabják, hány fővel mit kell teljesíteni – veszélyezteti. Egyúttal magát a szocializmust veszi semmibe. Nem pusztán az államot, az üzemvezetést, hanem a szocializmust mint *történelmi értéket* fenyegetik.

A szocializmus adottság, de még nincs befejezve. A bürokrácia önmagának tartja fenn a majdani változások és változtatások jogát is. A szocializmust építik, s e szó a folyamatosság, az új létrehozásához a tevékenység szakadatlan-ságának szükségességét idézi fel. Az építés alapja a terv – csakis az lehet –, tehát a változások is "tervszerűen" – azaz a fennálló világrend alapján – mennek majd végbe. Az építés folyamata így lesz a tervező bürokrácia magán-ügye.

Az Ideológiál szövegek természetesen ezzel ellenkezőt állítanak, mondván, hogy az építés *mindenkinek* az ügye.

A *mindenkiből* állami/párt vezetés alatti folyamat lesz, de e metamorfózis magyarázatára ismét csak az ítéletek szövegein kívül íródott ideológiában kerül sor.

A szocializmus az ítéletek szövegeiben *munkacentrikus* társadalom. E munka az adott feladatok maradéktalan elvégzésének munkája. A *feladat nem teljesítése* a tervek megszegését jelenti, zűrzavart, anarchiát okoz, rosszat, vagy még pontosabban, a *kapitalizmus* lehetőségét jelenti.

Nincs más választás, csak a szocializmusért végzett munka vállalása, vagyis a szocializmus építése. Vagy ellátja valaki az adott feladatot az előírt normák szerint, vagy a zűrzavart – a kapitalizmust – szolgálja.

A *cselekvési alternatívák kiiktatása a nyelvből (ideológiából, fogalmi rendszerből)* tökéletes és teljeskörű, mivel a választások történelmi értékek síkjára emelt kizárólagossága csak egyetlen alternatíva létét tünteti fel igaznak és elfogadhatónak.

Az egyértelmű választást húzza alá a szocializmus ellenségéről szóló tan. A szocializmusnak ugyanis ellenségei vannak (ki hinné?), és ezek az ellenségek éppen az adottságokat támadják.

A **szocializmus** fogalom régi és a szociális igazságokat felidéző tartalma rávetítődik a szocializmus adott társadalmának intézményeire, jogrendjére. A bürokrácia cselekvési szabadsága történeti síkon alapozódik meg.

5. Ellenség

A **szocializmus** fogalom jelentése az **ellenség** fenyegetését saját értelmezési tartományába vonta. Arról, hogy kik az ellenségek, milyen csoportjaik vannak, már a szöveges részekben szóltunk. A továbbiakban elemezzük e fogalom többi jelentését.

A leggyakrabban előforduló szavak:

<i>csoport</i>	<i>út</i>
<i>szocializmus</i>	<i>akadály</i>
<i>állam</i>	<i>csökevény</i>
<i>terv</i>	<i>eszköz</i>
<i>gazdálkodás</i>	

Igék: *van, belátni*
megszabadulni, gördíteni, félrevezetni, felhasználni

Jelzők/határozók:
egész, napi, legelszántabb, kispolgári
épülő

A leggyakoribb kijelentések:

"Az egyik csoportba tartoznak a népi állam legelszántabb ellenségei, akik minden eszközt felhasználnak, hogy akadályokat gördítsenek az épülő szocializmus útjába."

"A másik csoportban vannak az ellenségtől félrevezetettek, akik nem látják be, nem szabadulnak meg kispolgári gondokodásuk csökevényeitől."

Az **ellenség** – eltekintve a korábban vázolt csoportosítási lehetőségektől – általában vett "demonikus típusú" ellenség. Ezért *behelyettesíthető*. A láthatatlan és megfoghatatlan ellenség köpenyét mindenki magára öltheti.

Az ellenség a rossz forrása. Nem az elkövetett hibák (ilyenek nincsenek), hanem az ellenséges tevékenység a rossz szocializmusbeli forrása. Az önmagát értékesnek feltüntetni kívánó bürokráciának szüksége van az ellenségre, különben saját hibáiról, tévedéseiről kellene valamit mondania. Az ellenség, mint a rossz forrása, az embereket fegyelmetlenségre csábítja, sőt az emberek a saját érdekelket az ellenség szavára helyezik az általános érdekek elé. Aki félrevezet, az az ellenség (no meg *akit* félrevezet).

Az ellenség az öntudatlan kispolgári gondolkodáson keresztül hat. Az ellenség fellépésének terepe a gondolkodás csökevényeinek síkja. Ugyanide so-

rolandó az elmaradott, politikailag fel nem vértézett csoportok gondolkodása is.

A "csoport" elnevezés ugyanakkor az ellenség masszív, szervezett jellegére utal. A csoport az együttműködés és egységes fellépés képzetelt kelti. E csoport – mivel erről nincsen szó – *kívül* és *belül* egyaránt támadhat. Ez az *ál-landó fenyegetettség, az integráció, a belső összefogás és fegyelem magyarázata*.

Kifejezetten szervezett tömbben lehet az ellenségnek ellenállni, olyan tömbben, ahol az integráció tagjai (az egyének) feltétlenül engedelmességre tartoznak. (Különben az ellenség kiszolgálói lesznek.) Nincs más út, csak az engedelmesség.

6. Kizsákmányolók

A leggyakrabban a következő szavakkal fordul elő:

<i>dolgozó</i>	<i>munkafegyelem</i>
<i>munka</i>	<i>munkanélküliség</i>
<i>társadalom</i>	<i>magatartás</i>
<i>éhség</i>	<i>öntudat</i>
<i>rém</i>	<i>fegyelem</i>
<i>profit</i>	

Igék/tevékenység: *történni*
kényszeríteni, megsérteni
megtartani, növelni, végezni

Jelző/határozó: *jó, önként, súlyos*

Mondatok:

"A dolgozót nem kényszeríti éhség, munkanélküliség réme a munkafegyelem megtartására, a jó munkára, mint ahogy ez a kizsákmányolók társadalmában történik."

"Nem kell munka nélkül, éhesen ácsorognia a gyár előtt munkára várva, mint ahogy ez az imperialista kizsákmányolók országaiban napirenden van."

"Dolgozók jelenleg nem a kizsákmányolók profitját növelik."

"A dolgozó ahelyett, hogy meghálálná, és önként, öntudatosan, fegyelmezetten végezné munkáját, mint a kizsákmányolóknak, magatartásával súlyosan megsértette a munkafegyelmet."

A kizsákmányoló és mindaz, ami a szövegekben a kizsákmányolókhöz kapcsolódik, a kapitalizmusra vonatkozik. Elmondtuk már, milyen negatív jelzőkkel (éhség, munkanélküliség) írták le a kapitalista társadalmat és arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a kapitalizmusnak a szövegek nem tulajdonítanak szociálpolitikát, szociális gondoskodást.

Az eddig elmondottakat kiegészítve arra utalunk még, hogy az ideológiai érvelések szerint a kapitalizmusban – a kizsákmányolóknak – a munkás fegyelmeztetett és jó munkát végzett. Csak a szocializmusban nem tud fegyelmeztetett munkát végezni. Ennek okát a szövegek hálátlan magatartásban, a nem kellő felvilágosodottságban látták.

Nem tudják ugyanakkor eltüntetni azt a logikai ellentmondást, mely itt, e ponton felszínre bukkan. Ha ugyanis a dolgozó a tőkésnek jól dolgozott, mi történt vele? Elfelejtett dolgozni? A logikai ellentmondás az ellenség fogalmával szüntethető meg. Csak az ellenség befolyásával magyarázható a magatartásváltozás. Igen ám, de akkor az elítéltek is ellenségek, politikai szabotőrök. A kétértékű logika foglya marad az ideológiai érvelés. A kétértékű logika nem alkalmas az elítéltek helyzetének, társadalmi hovatartozásának bemutatására. Így lett e csoport öntudatlan ellenség, nem szándékos bűnöző.

A kizsákmányolók fogalma egyszerre szerepel *gazdasági és politikai* értelemben. A kizsákmányoló, mint a gazdaság szereplője, profitot zsebel be, s mint politikus, a szocializmus ellenségeit bűjtogatja.

A szocializmus a kizsákmányolókkal *szemben* értelmeződik, anélkül – természetesen –, hogy a modern tőkés gazdaság cselekvőit a valóságnak megfelelően mutatná be. A szocializmus érzelmileg is ellensúlyozza – és fordítva – a kizsákmányolók társadalmát. A szocializmus, mint kizsákmányolásmentes társadalom létezik, s ezt az állítást bizonyítja ama "tény", miszerint a szocializmusban a munkás munkája ellenértékét maradéktalanul visszakapja.

A "kizsákmányolók" fogalom beleolvad a "kapitalizmus" fogalom jelentéstartományába. Annyiban ad többletet, amennyiben a kapitalizmus – objektív – fogalmát *szubjektív emocionális jelentésekkel* ruházza fel. Így közelebb hozza, *érzékelhetővé* teszi a rossz birodalmát és *egyúttal a jó társadalmát*.

(c) Morális-etikai normarendszerek

1. Magatartás

Minden fogalmi rendszerben, minden szó terjedelmében szerepel. Összefoglaló elnevezése azoknak az emberi tevékenységeknek, emberi tetteknek, amelyeket az ideológiai szövegek tanúsága szerint az elítéltek és a dolgozók kifejtettek, végrehajtottak.

A **magatartás** szó előfordulási környezete az alábbi:

<i>dolgozó</i>	<i>kizsákmányolás</i>
<i>terv</i>	<i>érdek</i>
<i>öntudat</i>	<i>munkafegyelem</i>
<i>munka</i>	<i>fegyelem</i>
<i>gyár</i>	

Igék: *megsérteni, veszélyeztetni*
megvalósítani, végezni, hálálni, belátni

Jelző/határozó: *önkényes, súlyos, igazolatlan, önként, jó*

Mondatok:

"A dolgozó ahelyett, hogy meghálálná és önként, öntudatosan, fegyelmezetten végezné munkáját, mint a kizsákmányolóknak, magatartásával súlyosan sértette a munkafegyelmet."

"Magatartását nem kártevő szándék, hanem az öntudat hiánya, nagymérvű elmaradottsága, politikai képzetlensége eredményezte."

A **magatartás** fogalom az önkényes kilépés, igazolatlan hiányzás "gyűjtőfogalmaként" keletkezett. Nem vontuk össze, s ezért elemezhetőek a magatartások megvalósításának módjai, útjai. Gyakorlatilag két típusú magatartást találunk az igék használatában. Mint már említettük, egyrészt a *negatív értékű* magatartásokat – a tervkitűzéseket veszélyeztető magatartásokat, a feladatokat végre nem hajtó magatartásokat –, másrészt a *pozitív-ként* értékelhető magatartásokat, azaz, az adaptív magatartásokat, cselekedeteket.

Nincs tehát alternatíva. Vagy az elfogadás, vagy az elutasítás. A *tevékenység szerkezet valóságban szerveződő gazdagsága hiányzik* az ítéletek szövegeiből. Így nem kerülhet sor az elítéltek viselkedésének, magatartásának és azok motívumainak bemutatására sem. Valószínű, hogy éppen emiatt lett minden magatartás fekete-fehér színűre festve. Az alternatívák, ha a létből nem is, de a nyelvi szerkezetből eltűntek. Vagy teljesítette valaki a tervet, vagy nem (s ekkor veszélyeztetette). Harmadik lehetőség nincs.

A szó fogalmi környezete a kétértékű magatartások hátterére is utal. A *terv-munka-gazdaság-fegyelem-munkafegyelem fogalmi hálóban értelmeződnek és fejeződnek ki a magatartások*. Ezek a tereken kívül szerveződő magatartások nem fordulnak elő a szövegekben. A megjelölt területeken megjelenő magatartások kapják a hangsúlyozott és kitüntetett szerepet. Az e területeken – intézményekben – kialakuló magatartások az elsődlegesek a munkafegyelem szempontjából. A többi nem érdekes.

2. Öntudat

Az öntudat az alábbi fogalmakkal szerepel együtt:

<i>dolgozó</i>	<i>fegyelem</i>
<i>munka</i>	<i>munkafegyelem</i>
<i>kizsákmányolók</i>	<i>többség</i>
<i>állam</i>	<i>elmaradottság</i>
<i>magatartás</i>	<i>feltétel</i>

Igék: *belátni, végezni, hálálni*
megsérteni

Mondatok:

"A dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelmezetten végzi."

"A dolgozó ahelyett, hogy meghálálná és önként, öntudatosan, fegyelmezetten végezné munkáját, mint a kizsákmányolóknak, a magatartásával súlyosan sértette a munkafegyelmet."

"A dolgozó magatartása bizonyítja, nem rendelkezik kellő öntudattal, hogy belássa, igazolatlan hiányzása a munkafegyelmet és az ő érdekét szolgáló dolgozó államot károsította."

"A dolgozó cselekedetét nem kártevő szándékkal, hanem öntudatának nagymérvű elmaradottsága, politikai képzetlensége miatt követte el."

A kérdéskör több összetevőjét korábban már elemeztük (pl. többség–ki-sebbség probléma). E helyütt a *munkavégzés* folyamatának az öntudattal történő összekapcsolását vesszük bonckés alá.

Az öntudat – úgy tűnik – a fegyelmezett munkavégzés elengedhetetlen része. Ez egyúttal azt is jelenti, csak az az öntudatos, aki a munkafegyelem normáit betartja, azaz, aki konfliktusok nélkül elfogadja a fegyelmezett munkavégzés normájaként meghatározott követelményeket. Ez – a szövegek szerint – a dolgozók nagy többségére áll.

Az öntudat egyenlő a normák és követelmények belátásával. Itt a XVIII. sz.-ból eredő emberfelfogás dominál.¹⁰ A normák és a követelmények egy adott rendszer normái, így az öntudatos *tudomásul veszi az adott valóságot, belátja* annak változtathatatlan és adott jellegét. Az adott intézmények és normák megváltoztatása nem az öntudatos dolgozók feladata, mert az már túlmenne a belátáson és tudomásulvételén. Így a megújulás és az új normateremtés is másra vár, pl. a bürokráciára.

Az öntudatlan elmaradott, más szóval *korszerűtlen*. Az öntudatos a nem elmaradott, a korszerű, vagyis a modern. A modernizáció követelményrendszere, a modern fogalma azonosul az adaptáció alapját képező normákkal. E fo-

galmi logika pontos mása a magyar társadalomfejlődés történelmi folyamatának.

A felülről lefelé építkező modernizációs folyamat valóban csak adaptációt, a normák elfogadását kívánja meg, nem pedig az autonómiára alapozott viselkedési sémák begyakorlását.

Az öntudatos ember modern emberként ennek a társadalmi folyamatnak, mint adott és szükségszerű sorsnak képviselője és idealizált típusa.

A saját érdekeket követő magatartás a direkt – Ideológiában megfogalmazott – elítélésen kívül az *elmaradottságnak*, a *hátramoszdító erőknek* a megjelenési formájává válik.

Egy olyan politikai intézményes mechanizmus, amely nem tudja a társadalomban létező érdekkifejezéseket követni, és felszínre hozni, maradnak, elmaradottnak bélyegezi azokat a törekvéseket, melyek kísérletet tesznek az egyéni érdekek kifejezésére.

3. Munkafegyelem–fegyelem

A két fogalom együttes tárgyalását nemcsak hasonló jelentésárnyalatuk indokolja, hanem az együttes előfordulás is indokoltá teszi.

A **munkafegyelem** előfordulási környezete:

<i>dolgozó</i>	<i>öntudat</i>
<i>munka</i>	<i>fegyelem</i>
<i>kizsákmányolók</i>	<i>állam</i>
<i>rém</i>	<i>magatartás</i>
<i>éhség</i>	<i>munkanélküliség</i>
<i>társadalom</i>	

Igék/cselekvés: *történik*
kényszeríteni, végezni, belátni, hálálni
megsérteni

Jelzők/határozók: *jó, eredményes*
súlyos, önként

A **fegyelem** szókönyezete:

<i>dolgozó</i>	<i>kötelesség</i>
<i>munka</i>	<i>őrhely</i>
<i>öntudat</i>	<i>siker</i>
<i>terv</i>	<i>többség</i>
<i>munkafegyelem</i>	<i>magatartás</i>
<i>kizsákmányolók</i>	

Igék: *végezni, teljesíteni, hálálni, túlteljesíteni, megteremteni*
megsérteni

Jelzők/határozók:

nagy, jó, önként, egész, súlyosan

Mondatok a **munkafegyelem** előfordulására:

"Eredményes munkához fegyelem kell."

"Munkafegyelem lazasága megkárosítja az államot és saját magát."

"A dolgozó ahelyett, hogy meghálálná és önként, öntudatosan fegyelmezetten végezné munkáját, mint a kizsákmányolóknak, magatartásával súlyosan sértette a munkafegyelmet."

"A dolgozót nem kényszeríti éhség, munkanélküliség réme a munkafegyelem megtartására, a jó munkára, mint ahogy a kizsákmányolók társadalmában történt."

"A dolgozó magatartása bizonyítja, nem rendelkezik kellő öntudattal, hogy belássa, igazolatlan hiányzása a munkafegyelmet és az ő érdekét szolgáló dolgozók államát sérti."

A **fegyellemmel** alkotott leggyakoribb mondatok:

"A dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelmezetten végzi."

"A dolgozók lelkesen, fegyelmezetten vesznek részt a termelő munkában."

"A dolgozó ahelyett, hogy meghálálná ..." (lásd fent)

"A fegyelem és az új szocialista életforma megteremtésének érdekében az Alkotmány és a Munkatörvénykönyv mindenki számára kötelezően előírta a fegyelmezett munkát."

"A hatalmas terv sikere megköveteli, az egész dolgozó osztálytól, hogy fegyelmezetten álljon azon az őrhelyen, ahova állították, csak így lehet teljesíteni, sőt túlteljesíteni a tervet."

A munkafegyelem pozitív, de ugyanakkor meghatározhatatlan fegyelmet jelent. Döntően három típusa van. Az egyik típusa a fegyelmezett *munkavégzés*, amikor a dolgozó ott, ahova állították, ott dolgozik. A másik típusa az adott *feladat végrehajtása*. A harmadik a *kapitalista társadalom* munkafegyelme. Ennek a fegyelemnek a hajtó motorja az éhség réme.

A munkafegyelem az eredményes munkához kell – mondják a szövegek. A munkafegyelemhez az *eredményesség (hatékonyság)*¹² társul. Csak a munkafegyelemmel lehet eredményesen dolgozni. Ez azt jelenti, hogy a *munkafolyamat eredményeként előálló társadalmi produktum feltétlen eszköze az adaptív magatartás*. A fegyelmezett munkával a fegyelmezetlen áll szemben. Gyakorlatilag két típusú munka van. Fegyelmezett és fegyelmezetlen. A fegyelmezetlen munka tervek végrehajtását, a munkaerő- és anyaggazdálkodási tervek megvalósítását, a *jövő elérését* szolgálja. A munkafegyelem

a terv–jövő–boldogság fogalmi körébe kerül – és nem utolsó sorban a nyelv asszociációs tulajdonsága miatt – etikailag magasabbrendű és értékes lesz.

A munkafegyelmet csak az öntudatlan ember sértheti meg, az, aki nem ismeri fel a jövőbe vezető (egyetlen) helyes utat.

A munkafegyelem társadalmi funkciójáról azt tudjuk, hogy a terv teljesítéséhez kell, és meg lehet sérteni.

A fegyelmезetlen magatartások azonosítása az öntudatlansággal *feleslegessé teszi* a fegyelmезetlennek kikiáltott dolgozói magatartások *okainak vizsgálatát*, a valóságos viszonyokban formálódó emberi magatartások keletkezésének feltárását. A "fegyelmезett" dolgozói magatartások dicsőítése szükséges a munkaviszonyok adott rendszerének elfogadásához és a munkafolyamat e korra jellemző mechanizmusának működtetéséhez.

A szókészlet emocionális utalásai húzzák alá és hangsúlyozzák a fegyelem fontosságát. Az éhség–kapitalizmus–szervezetlenség (zűrzavar) áll szemben a rend–szervezettség–fegyelem (tehát szocializmus) érzelmi asszociációval.

A **munkafegyelem** etikai rangsorban elfoglalt első helyét a **fegyelem** munkaszervezeten kívül is érvényes normája támasztja alá.

A **fegyelem** széles talapzaton áll, az egész társadalomra vonatkozik. Átfogó magatartás, olyan, amely a *termelésben is* megjelenik, igazából azonban a *többségi* viselkedés szervező ereje. A szocializmus építésének minden területére kötelező norma. Pozitív, követendő, a helyes viselkedés és az egyetlen elfogadható magatartás alapja és követelménye.

A **fegyelem** a gyakorisági sorban többször szerepel, mint a **munkafegyelem** és minden lehetséges vonatkozásban megtalálható, ellentétben a munkafegyelemmel. Így a fogalom vonatkozik az ideológiai szövegek által közvetített valóságkép minden elemére (de különösen erős kapcsolatot a militarista világszemlélet elemeivel hoz létre ["örhely", "szilárdság", "ellenség", "kötelesség"]). A fegyelem bemutatott formája valóban csak egy militarista logikában tölt be ennyire kihangsúlyozott szerepet. Csak ebben az értelemben és értékrendszerben lehet *önértékként és általában véve* meghatározni és az első helyre rangsorolni.

A **fegyelem** az ideológiai szövegekben az Alkotmányban, jogban előírt követelményként funkcionál. Az Alkotmány és a jogi szféra, mint hivatkozási alapok, biztosítják, hogy a fegyelem értéke minden társadalmi magatartást befolyon. Az Alkotmány ugyanis – mint ezt említettük – az ideológiai világlátás számára elsődlegesként felfogott valamennyi értéknek biztosítja a megkérdőjelezhetetlenséget.

A fegyelem a lelkesedést, a heroizmust vonzza. Tudjuk róla, hogy szilárd, s az örhelyeken tanúsítandó.

A fegyelem és a munkafegyelem bemutatott normái a munkafolyamatban kifejtett emberi magatartásokat nem az együttműködés értékel közé ágyazzák be, hanem az ellenséggel való harc folyamatába. Így a munkafegyelem nem a kooperatív emberi normák biztosításának egyik eszköze, hanem az ellétekkel való leszámolás legitim hivatkozási alapja.

4. Rend

A militarista értékek alapja a **rend**. Mert REND-nek kell lenni. E követelmény minden társadalmi–történelmi időszakban bizvást meghírdethető – és támogatókra is talál, mert a valóságos mozgások az érdekösszefüggések és konfliktusok nyomvonalán haladnak, s azok harmóniátlansága – "rendetlensége" – dominál, nem pedig a fegyelmen és az alá-fölé rendeltségen nyugvó rend.¹³

A **rend** szinte valamennyi eddigi kulcsfogalommal együtt előfordul:

<i>társadalom</i>	<i>szocializmus</i>
<i>állam</i>	<i>gazdaság</i>
<i>munka</i>	<i>érdek</i>
<i>alkotmány</i>	<i>alap</i>
<i>terv</i>	<i>építés</i>
<i>népgazdaság</i>	

Igék: *támadni, megsérteni, veszélyeztetni*
kimondani, megvalósítani

Jelzők/határozók: *veszélyes*
magyar, önkényes

Mondatok:

"A magyar Alkotmány kimondja, a magyar állam társadalmi rendjének alapja a munka."
"A dolgozó támadja az állam gazdasági rendjét."

A **rend** fogalma a rendszer, az alap szinonímájaként szerepel. (Összevonásról itt szó sincs.) Jelentése a nyelv asszociációin keresztül bontakozik ki igazán. Mivel használata önmagában is a rendetlenségre, a zűrzavarra, az anarchiára utal, szinte kihangsúlyozza a rend értékét. A szó emócióit a szó több jelentése teremti meg. Az egyik jelentés értelmét kölcsönzi a másik, s közben a vázolt ideológiával hatás keletkezik.

Az alap, a rendszer az, ahol **rend** van. Amit a dolgozó támad. A dolgozó által támadott "rend" értéke akkor domborodik ki, ha a "rend" ellentétéként álló zűrzavar – mely a dolgozó támadásának lehetséges eredménye – asszociációjára gondolunk, s ez maga a kapitalizmus. (A rossz.)

5. Kényszer

A **kényszer** egyetlen egy mondatban szerepel nagyobb súllyal:

"A dolgozók jórésze jelenleg nemcsak belátja, de érzi is, a munka nem kényszer, dicsőség dolga."

Egy kényszerrel átszőtt társadalomban a munkát – nyilván elhatárolva a kapitalista munkától – úgy határozták meg, mint ami nem kényszer már. Ezt a

nem-kényszer jellegét a többség – aki lelkesen, becsületesen dolgozik – belátja. De akkor mi a munka? Természetesen a kényszer ellentéte: a szabadság. Szabad-e? Ezt "túlzás" állítani – és megfelelő Marx idézet is akadt. Az ideológiai szövegek válasza: fegyelmezettséget követelni. A fegyelem viszont nem kényszer? Az öntudatos többség ezen az apró ellentmondáson túteszi magát. Az ideológiai rendszer az ellentmondást csak egy *jövő utópiába* oltva tudja feloldani. Ezért fordul elő, hogy a munka valóságának pozitív meghatározása az adott jelenben elmarad. A logika töréseit – melyekről a korábbiakban is említést tettünk – azonban még a heroizmus-dicsőség-társadalmi értékkelével sem lehetett feloldani, mert valamiből élni is kellett. És éppen az elítéltek akartak valamiből megélni.

6. Lazaság

A munkán belüli viszonyok jellemzője a **lazaság**. Ez a politikai beszédekben (Rákosi), sajtószövegekben terjesztett és begyakoroltatott fogalom mind a mai napig él és virul (1986: "A munkafegyelem laza", állapítja meg a *Népszabadság*).

A **lazaság meghatározhatatlan** valami. Fogalmilag tételezett tényre vonatkozó állítást hordoz. Tudjuk róla, hogy kárt okoz, tehát káros.

"A munkafegyelem lazasága megkárosítja az államot és a dolgozót saját magát" – mondja a leggyakoribb mondat. Arról, hogy hogyan lehet a lazaságot "kitermelni", nem szól az Ideológia. Közvetlenül nem, de a szövegösszefüggések utalnak rá. Valószínű, hogy hibás tudattal lehet a lazaságot megteremteni. Ennek egyetlen ellenszere a fegyelem. Tulajdonképpen a fegyelem hangsúlyozása miatt született. Lényege és értelme, hogy fantomként működjön, amelybe minden nem adaptív viselkedést bele lehet gyömöszölni. És még ma is blöffölnek használatával.

A fogalom használata az ellentmondások hosszú sorozatát veti fel. Például aki fegyelmezett, az nem hoz létre semmilyen laza munkafegyelmet, mert fegyelmezett. Aki fegyelmezetlen, az semmilyen munkafegyelmet sem valósít meg, nemhogy lazát.

A "laza" jelző a büntetések és megtorlások társadalmi elfogadtatását szolgálja. Igazából a rend mellett a helye, mivel a renddel ellentétesen a rendetlenséget színesíti – talán jelöli – meg.

Ez az utóbbi összefüggés utal arra a nyelvben meglévő, de ki nem mondott tartalomra, hogy a lazaság (talán) a kapitalizmus velejárója. Ott van zűrzavar, anarchia.

A másik ellentmondás itt keletkezik, mert a laza munkafegyelem a létező szocializmus sajátossága. Maradvány tehát? Valószínű.

Igazából azonban nem lényeges, mert nem a valóság leképezése, hanem a büntetések alátámasztása a funkciója.

(d) Egyén és társadalom

1. A dolgozó

A **dolgozó** fogalom használatát a korábbiakban többször is érintettük. Most azokra a sajátosságokra utalunk, amelyek az eddigi elemzésekből kimaradtak.

A **dolgozó** fogalmi környezete:

<i>munka</i>	<i>rém</i>
<i>terv</i>	<i>társadalom</i>
<i>kizsákmányolók</i>	<i>magatartás</i>
<i>állam</i>	<i>munkafegyelem</i>
<i>öntudat</i>	<i>fegyelem</i>
<i>gyár</i>	<i>munkanélküliség</i>
<i>éhség</i>	

Igék: *végezni, teljesíteni, belátni*

Jelzők/határozók: *jelenleg, saját, jó, egész*

A leggyakoribb mondatok:

"A dolgozók jelenleg nem a kizsákmányolók profitját növelik."

"A dolgozó magatartása a terv megvalósítását veszélyeztette."

"A dolgozó magáért, a közösségért, a boldogabb jövőért dolgozik."

"Az ellátott megkárosította a dolgozók államát, de saját magát is."

"A dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelmezetten végzi."

"A dolgozók fegyelmezetten, lelkesen vesznek részt a termelő munkában."

"A dolgozók jórésze jelenleg nemcsak belátja, érzi is, a munka nem kényszer, dicsőség dolga."

"A dolgozót nem kényszeríti éhség, munkanélküliség réme a munkafegyelem megtartására, a jó munkára, mint ahogy ez a kizsákmányolók társadalmában történik."

"A dolgozó ahelyett, hogy meghálálná, és önként, öntudatosan, fegyelmezetten végezné munkáját, mint a kizsákmányolónak, magatartásával súlyosan sértette a munkafegyelmet."

A **dolgozó** fogalom egy *helyzetet* ír le, a dolgozók szocializmusban elfoglalt helyzetét a kapitalizmushoz viszonyítva. A **dolgozó** szituációi nem a szo-

cialista társadalom belső működéséből, annak elemzéséből kerülnek leírásra, hanem a jó és rossz értékdicotóniájából levezetve. Ezért a dolgozó szocializmusbeli helyzete csak jó, csak megfelelő, csak előnyös lehet. Nincs a szocialista társadalom és a dolgozó között konfliktus, mivel a konfliktusok okai kiküszöböltek ebből a társadalomból. Az éhség, a munkanélküliség a kapitalizmusra jellemzők.

A **dolgozó** szó társadalmi struktúrától független általános jelentéssel rendelkező fogalom. Használatának és előnyének okairól már ejtettünk egy-két szót. A **dolgozó** szó azonban az elitétekre is áll, ők is "dolgozók". De ezek a "dolgozók" – a jelzős szerkezetekben szépen kirajzolódik – mégsem olyan "dolgozók", mint amazok a "dolgozók". Azaz, mint az öntudatos "dolgozók". Ezek öntudatlanok, sértő, veszélyes magatartást tanúsító "dolgozók", nem tartoznak a többségi "dolgozókhoz".

A "dolgozók" többsége kötelességtudó (hogyan joga is ismeri-e, erről nincs szó) és pontosan körvonalazhatók a "dolgozók" feladatai is. Azt kell csinálniuk, amit mondtak nekik (ott kell dolgozniuk, ahova állították). Amíg a társadalmi struktúra valóságos alakzatában elfoglalt helyről nem tudunk meg sokat, addig arról pontos képünk van, hogy a dolgozók olyan helyzetben vannak, mint a csavar a gépezetben, rész az egészben. Ebben nem a rész, hanem az egész a fontos, a lényeges, hiszen az egész mindig több a részzel szemben. A csavar az csak csavar a gépezetben (kérdés, hogy nélküle leállna-e a gép. A gép az igen.)

Kirajzolódik az ideális, pozitív minta körvonala is, amelyről már többször volt szó. A csavar dolga ugyanis az egész működésének való alávetettsége, annak kiszolgálása.

A dolgozók valóságos helyzetéről – "természetesen" – nincs szó, de felhívjuk arra a figyelmet, hogy ebben a fogalmi rendszerben nem is lehet szó. A fogalmi szerkezet harmóniája, kérdésfeltevésének és válaszainak pontos illeszkedése kizárja az eltérő típusú kérdések feltételét. Például miért nem elég a fizetés a megélhetéshez?

A dolgozó helyzetében elszigetelten kerül ábrázolásra, leírásra. Individuális és izolált. A társakról nem mint kooperatív partnerekről, az együttműködés feltételeit közösen "termelő" társakról szerzünk tudomást, hanem a politikai elkötelezettségük mértéke szerint polarizálódásukat ismerjük meg. A dolgozói csoportok politikai "pártállása" derül ki (ellenség–nem ellenség.) A politikai pártállások szerint definiált dolgozói csoportok belül *homogének* és a további elemzésekből kiderül, hogy e homogenitásukat a csoportok minden vonatkozásukban megtartják. Tettünk említést az izoláció jelentőségéről is, mint a bürokrácia világlátásnak szükségszerű eleméről.¹

A dolgozók ebben az ideológiai jellemzésben aligha ismernek magukra. Elének bukkán a probléma, amelyet az ideológiai rendszerek *valóságfel-dolgozása inadekvátságának* nevezhetünk. A mindennapi életet átalakítani akaró törekvések ideológiai kifejeződéssel nem nyújthatták segítő kezüket a valóságos érdekek, értékek számára és nem hozhatták létre a valóságba va-

lő beilleszkedést elősegítő identifikáció normáit sem. A társadalmat vezérlő bürokrácia igényeinek megfelelő fiktív valóságkép, fiktív struktúrakép uralta az ideológiailag világképet. S mivel így senki sem ismerte magát, ezért alkalmas volt a valóságos csoportok és érdekek kiiktatására, eltüntetésére.

Az ideológia viszont kisajátította a társadalom szűkre szabott nyilvánosságának fogalmi rendszerét, és magának vindikálta a társadalmi integrációk alapjául szolgáló értékteremtés jogát is. Így jött létre a hivatalosan is érvényesnek tekintett struktúrakép, a fiktív és soha nem létező csoportok világa.

A valóságos identifikációt vezérlő struktúrakép a "magánkommunikáció" tárgya lesz, szétszabdalt, töredezett, szubkultúra érvényességű. A "ki vagyok én?" kérdésre álltársadalmi szinten nem szülehetnek válaszok. Az ebből a helyzetből fakadó értékszavaz a mai magyar társadalmat is jellemzi.

A társadalmi struktúra ideológiailag megsemmisítése az alternatív politikai értékek szerveződésének, az alternatív kérdések feltételének és a válaszok kidolgozásának vette elejét. Ezért a fennálló uralmi rend szükségleteit hordozta és elégítette ki.

2. Ember

Az ember szó környezete a következő:

<i>terv</i>	<i>munka</i>
<i>feltétel</i>	<i>építés</i>

tevékenység: *kivenni*

jelző: *munkaképes*
elégedetlen

Az ember szó a leggyakrabban a következő mondatban szerepel:

"A terv elengedhetetlen feltétele, hogy az építő munkából minden munkaképes ember kivegye részét."

Az ember állandó jelzője a *munkaképes*. Szó esik még öntudatlan emberekről is (vajon milyenek lehetnek?), ám az embernek más minősége nincs. E tény az ember szó használatában, fogalmi és szó összefüggéseiben az ötvenes évek uralkodó értékrendjére jellemző. (Ezt az értékrendszert azóta sem hatálytalanította pl. egy alternatív ideológia.)

Az emberi minőség a munkaképességre redukált, miképpen a munkaerő-gazdálkodás és a szociálpolitika intézményrendszere (amennyire az utóbbiról a korban beszélni lehet) is csak a munkaképes embert ismerte el a társadalom tagjának. Egyfelől a munkaerő-gazdálkodásnak csak a munkaképes emberre van szüksége, aki lehetőleg igénytelen, de a maximális teljesítményt mégis ki tudja hozni magából. (Bizonyíték erre a munkásszállók, gyáröltözők és a munkások kiszolgálását biztosító más intézmények állapota.) Másfelől a szociálpo-

litikai szolgáltatások csak bizonyos, már munkába állt dolgozókat illetnek meg. (Nem is beszélve most a parasztság hatvanas években elismert nyugdíj jogosultságáról.) Ezen szolgáltatások egy része addig vehető igénybe, amíg az ember munkaképes, azaz munkát tud végezni.

A munkateljesítmények maximalizálása árnyékolja be az általunk elemzett ügyeket is. A szociális helyzet, a bér és jövedelem, az egészségügyi állapot, a családi helyzet alárendelődött az adott helyen kötelezően elvégzendő munkafeladatok normáinak.

Az ember – mint munkaképes – a tervteljesítés része, nélküle a tervet nem lehet teljesíteni. A terv célja nem az emberi minőség fejlesztése (még a boldog jövő is üres ebből a szempontból), hanem az ember, mint munkaképes feltétele a célok teljesítésének. Eszköz. Még pontosabban, az *eszköz alá* rendelődik, hiszen a terv a célok elérésének kizárólagos eszköze. Ennek következtében sem az emberi áldozatok, sem az emberi erőforrások elpazarlása nem számít.

Az itt felvetett kérdések válaszal messzire vezetnek. Nemcsak az **ember** klasszikus humanista értékrendjének hiányáról van szó. Az emberi tőkével való gazdálkodás társadalmi formáira, az oktatásra, a munkaerőképzésre, az embercentrikus gazdálkodásra is felhívhatnánk a figyelmet.¹⁴ Mindezek helyett, utalásszerűen említjük, hogy egy zsákutcába torkolló munkaerőpolitika¹⁵ és annak legitimitását biztosító ideológia értékrendje csapódik le az ideológiai szövegek általunk elemzett részeiben.

3. Csoport–közösség

Az ember/dolgozó fogalma felől közeledve a társadalom egésze felé először az embert közvetlenül körbefonó két viszonyrendszert jelölő fogalom értelmezési tartományát elemezzük, a csoportét és a közösségét.

A **közösség** az alábbi előfordulásban szerepel a leggyakrabban:

"A dolgozó magáért és a közösségért, a boldog jövőért dolgozik."

A **közösség** a jövő felől telítődik értékekkel. Jövőre orientált érték. Ezért a munka vállalása, az adott feladatok zokszó nélküli elvégzése is megéri. (És természetesen a fegyelem vállalása is.) A közösség teszi az emberi erőkifejtéseket magasztossá. A munka értelmét adó társadalmi támasz.

De vajon mi ez? Nem tudjuk.

A **csoport** ellenben körülhatárolt, zárt összetartó erő. Erre utalnak a mondatok és a szókörnyezet is.

"Az egyik csoportba tartoznak a népi állam legelszántabb ellenségei, akik minden eszközt felhasználnak, hogy akadályokat gördítsenek az épülő szocializmus útjába."

A múlt funkciója, hogy a jelen megtagadja, a jövő funkciója, hogy a jelen hozzá visz. Az időmeghatározások homályossá és értelmetlenné válnak, így maga a történelmi folyamat lesz időn kívüli objektív valamivé (pl. adottsággá). Áthatolhatatlan és felfoghatatlan, *átélhetetlen* és *megélhetetlen*, adott és nem átalakítható. De emiatt van rá szükség.

5. Ország

Az **ország** szó előfordulási szókörnyezete a következő:

<i>terv</i>	<i>munkaerőhiány</i>
<i>dolgozó</i>	<i>életszínvonal</i>
<i>állam</i>	<i>jólét</i>
<i>béke</i>	<i>következmény</i>
<i>egyén</i>	<i>többség</i>
<i>siker</i>	<i>felelősség</i>
<i>szocializmus</i>	

Igék: *teljesíteni, biztosítani, emelkedni*
érezni

Jelzők: *erős, gyors, egyenlő*

Mondatok:

"Az országban munkaerőhiány van."

"Az országban terv folyik."

*"Csak a terv teljesítésével lehet az országot békében erős-
sé tenni."*

E mondatokból sok mindent megtudhatunk abból, mi van az országban.

Munkaerőhiány (mint többször említettük, ez pozitív érték e korszakban), terv (racionális harmónia), szocializmus (azaz intézményel), életszínvonal-szociálpolitika (az életszínvonal emelkedik). Az ország erős és a békét építi (a szocializmus mellett). Az **ország** fogalmának feltűnően sok a pozitív meghatározása, eleme (még: siker, jólét).

A korabeli politikai propagandában e szó lényeges szerepet kapott, fontos vonatkoztatási pontként szerepelt. E szerepében a legtöbb pozitív információval meghatározott fogalommal vált.

A szó előfordulási környezete utal ugyanakkor arra is, hogy a fogalom integrálódott a kor többi, az adott társadalmat és valóságot leírni akaró fogalma közé (terv, állam, dolgozó). Pozitív információit egyfelől ezektől kölcsönzi, másfelől ezeknek adja át. (Erős ország – terv.) A relacionista totális ideológia mindent felfaló értékvilágyaival a logikai rendszereken keresztül fejtették ki hatását, s ez alól az **ország** fogalom sem vonhatta ki magát.

6. Társadalom

A leggyakrabban előforduló fogalmi környezete:

<i>kizsákmányolók</i>	<i>munkanélküliség</i>
<i>munka</i>	<i>munkafegyelem</i>
<i>dolgozó</i>	<i>munkafeltétel</i>
<i>éhség</i>	<i>rend</i>
<i>rém</i>	<i>gazdaság</i>
<i>szocializmus</i>	<i>állam</i>
<i>bér</i>	<i>rendszer</i>

Igék: *történni*

kényszeríteni
dolgozni

Jelző: *megfelelő, kedvező*

Mondatok:

"Szocialista társadalmunkban kedvező munkafeltételek mellett, kedvező bérért dolgozik."

"A dolgozót nem kényszeríti éhség, munkanélküliség réme a munkafegyelem megtartására, a jó munkára, mint ahogy a kizsákmányolók társadalmában történik."

Előjáróban megállapítható, hogy a **társadalom** fogalom két konkrét társadalmi szerveződést jelöl, a kapitalizmust és a szocializmust. A **társadalom** általános fogalma a politikai értékdicotómia törvényszerűségei szerint vagy kapitalista vagy szocialista elemére hasad szét. Mindkét társadalom a *munka* szempontjából bemutatott társadalom, bár a munkafolyamat konkrét szerveződésére egyik társadalomból sem hoznak fel példát.

A társadalomra való veszélyesség minden ítéletben megállapítást nyert, de ez a szocialista társadalomra való veszélyességet jelentette. A társadalom így olyan adottság, amelyre lehet veszélyesnek lenni, de van, ahol a szó a konkrétumot jelölő jelző is. Ezen kívül a **társadalom** – miként tulajdonképpen valamennyi kulcsfogalom – artikulálatlan és homogén. Ezen nem változtat az sem, ha megtudjuk pl. a szocializmusról, hogy itt a munkafeltételek megfelelőek, a bér megfelelő, hiányzik a nyomor, a munkanélküliség, az anarchia.

Ezek az állítások egy állapot *tagadásaiként* születtek.

Az elítéltek azonban éppen ezeket az "állításokat" nem fogadták el. Tettükben manifesztálódott a bérről, a munkakörülményekkel, a munkavégzés feltételével való elégedetlenség.

A társadalomról annyit tudunk meg, mint a szocializmusról és az országról. De nincs különbség a gazdasági-politikai integrációkat jelölő fogalmak tartalmával összehasonlítva sem.

Az Ideológiai rendszer tehát hű szolgája a politikai törekvéseknek, amennyiben azt fejezi ki, ami a valóságban is végbement, a politikai szféra társadalmi autonómiákat felzabáló Levlathán jellegét. Az autonóm szerveződések politikától eltérő racionalitásai nem kaptak helyet a nyelvi-Ideológiai szerkezetben, a problémarendszer *sui generis* artikulációiban. A *status quo* védelmére berendezett Ideológia száműzi fogalmait közül a társadalom alárendszert jelölő és leíró nyelvi eszközöket.

V. Még mélyebben Az ideológiai szövegek statisztikai leírása

Az Ideológiai elemzések utolsó szakaszában a kulcsszavakat matematikai-statisztikai változókká alakítottuk át, majd így az egész szöveget számszerűsítettük. Elemeztük a változók közötti kapcsolatok és összefüggések statisztikai adatsorait.

A következő lényeges megállapításokat tehetjük. (A táblák adataiból csak a mondanivalónk szempontjából lényeges statisztikai értékeket vettük át. A módszer ismertetését és a részletes sorokat – a 100 % teljes megoszlását is – lásd a Függelékben.)

A társadalmi rendszerekre vonatkozó fogalmak közül a *jogi* fogalmak *hiányoznak*. E tény természetesen nem azt jelenti, hogy az ítéletek egészéből hiányoznak a jogi kifejezések, hanem csak annyit, hogy a *leggyakrabban használt* (az első negyven) fogalom között *nem fordulnak elő*. Másrészt itt az ítéletek indokolásának Ideológiáját elemeztük, így nem szükségszerű a jogi szavak megjelenése.

Dominálnak a *gazdasági* viszonyokat jelölő szavak (39 %), utána az Ideológiai (25 %), morális-etikai (11 %) értékekre utaló fogalmak következnek. A politikai fogalomhasználat a rangsorban utolsó. A szövegekben elsősorban a társadalom *mikrofolyamatait* leíró szavakkal találkozunk (59 %), a makro-viszonyokat jelölő szavak aránya ennek kevesebb, mint a fele (25 %). (A maradék szavak egyik kategóriába sem sorolhatók be.)

Azt is megvizsgáltuk, hogy a szókészlet a társadalmi együttműködés milyen típusára vonatkozik. Az *emberi-intézményes koordinációt* jelölő szavak állnak az első helyen (40 %), ezt követi az emberi együttműködésre utaló szóhasználat (31 %), majd a csak intézményes koordináció fogalmat (10 %).

A nem együttműködést, hanem kifejezetten *konfliktust* jelölő szavak használati aránya *alacsony*, mindössze 3 %-os. Ez azért is meglepő, mivel az ítéletek az elítéltek és a munkahely közötti konfliktusok állami úton történő megoldásának is tekinthetők. Természetesen a szavak aránya még nem jelöl sű-

lyukat, hiszen a relacionalista ideológiai szerkezetben a kis arányszámú szó-típus nagy és eredményes hatást tud elérni.

Meglepő volt számunkra is az a tény, hogy a szavak 78 %-a az *általános társadalomfejlődésre* vonatkozott (társadalom, állam). Ezek azonban önmagukban nem nagyon szerepelnek a mondatokban, csak jelzős szerkezetekben (pl. szocialista társadalom, népi állam) fordulnak elő. A konkrét társadalmi alakzatra ettől függetlenül a szavaknak mindössze 6 %-a vonatkozott (pl. ki-zsákmányolók).

Mindezek következtében a szocializmusra és a kapitalizmusra is vonatkoz-tatható szavak aránya 75 %-os. A szocializmusra konkrétan 3 %, a kapitaliz-musra 6 % esik. Ez a tény bizonyítéka annak a megállapításunknak, hogy a szocializmust nem saját konkrét fejlődésében ábrázolják ebben az ideológiá-ban, hanem egy minden konkrét vonatkozástól mentes társadalmi állapot de-dukciójaként. E tényben bukkan felszínre az ideológiai szókészletek filozófiai megalapozottsága is.

Az érvelési rendszer normatív szavainak aránya 31 %, szemben a reálfo-lyamatokra utaló 50 %-os aránnyal. A semleges jelentésű szavak 3 %-os arányt képviselnek.

Az előbbi eloszlásokat változó-eloszlásoknak felfogva, a változók közötti elemzés alapján a következő megállapításokat tehetjük.

(a) Először nézzük, hogy az egyes változókon belül milyen fogalmi kapcso-latok jöttek létre (pl. a gazdaságot és a politikát jelölő szavak egymáshoz va-ló viszonyának milyen eloszlásai vannak).

A társadalom alrendszerelt jelölő változón belül megállapítható, hogy a sza-vak *önmaguk környezetében* fordulnak elő a legmagasabb gyakorisággal. A politikai szavak politikai, a gazdasági szavak gazdasági szavakat "vonza-nak". Ezen általános trend mellett – amely, s ezt elárulhatjuk, a többi változót is jellemzi – megállapíthatjuk a következő sorrendet is. A politikai fogalmak a gazdaságra utalnak, a morális-etikai tartalmak pedig az ideológiai szavak cso-portjára. A morális-etikai fogalmakkal a politikaiak fordulnak elő a legtrikáb-ban. Az ideológiai relacionalizmus elsődleges bázisa a fenti összefüggésből adódik.

A politika – gazdaság – ideológia – etika előfordulási sorrend a nyelv asz-zociációs mechanizmusának (érzelmi) logikai irányát is jelöli.

Mint említettük, a fogalmak önmaguk környezetébe állítása általánosan ta-pasztalható sajátossága a vizsgált ideológiának. Így a társadalmi élet mikrofo-lyamatait jelző szavak is önmagukkal vannak asszociációs kapcsolatban (49 %).

E tendencia különösen érdekessé teszi az együttműködés típusaira utaló szóhalmaz kapcsolatait. Ugyanis e változónál a leírt átló menti kumuláció azt jelenti, hogy az intézményes-emberi együttműködést jelölő szavak vonatko-zási köre nem pl. az ember-ember közötti kapcsolat, hanem újra az intéz-mény-ember kapcsolat. *Ezáltal erősödnek meg az emberi és intézményes világ kötelező együttműködését előíró magatartási szabályok.* Az együtt-

működés más típusaira utaló fogalmi kapcsolatok természetesen háttérbe szorulnak.

Az intézményes szféra és az ember közötti együttműködés a változó belső viszonyainak központjába áll. Minden együttműködési típusban (önmaga után) ez a legfontosabb vonatkozási rendszer. Ezután következik az ember–ember közötti együttműködést, majd az intézmények közötti együttműködést jelölő szavak halmaza.

Úgy tűnik, hogy az itt megállapított összefüggés ellentétes a tanulmányunk más részében kifejtettel, mely szerint az emberi–intézményes összefüggéseket jelölő szavak a dominálók. Előbb pedig azt fejtettük ki, hogy az ideológiai szövegek nem preferálják az együttműködésre orientálódó magatartásokat. Úgy gondoljuk, nincs ellentmondás. Egyrészt, a szavak vizsgálata még nem azonos a relációk vizsgálatával, másrészt, az együttműködés típusa a gyakorisági sorrendtől függetlenül még lehet hierarchikus, uralmi normákon alapuló, előíró stb. jellegű. A szavak kódjainál a viszony létéből indultunk ki, és eltekintettünk attól a tartalmi relációtól, amelybe az adott viszony belemérül.

A többi változó belső eloszlásával kapcsolatban két tipikus sajátosságra hívjuk fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a szocializmust és a kapitalizmust jelölő konkrét szavak egymással *sohasem állnak kapcsolatban*, a kétpólusú szemlélet a szókészlet belső relációiban *is* kimutatható. Másrészt, a normatív és a reálfolyamatokat jelölő szavak *nem zárják ki egymást*. Ami kizárja egymást, az a semleges és a reálfolyamatokat jelölő szócsoport. A normatív fogalmak térorössége így *nagyobb lesz*, az ideológiai hatás is felerősödik.

(b) A változók egymás közötti kapcsolatára a következő jellemző. A mikro-folyamatokat leíró fogalmak a *gazdasági* szavakkal és fogalmakkal, majd az *ideológiai* szavak halmazával kapcsolódnak össze. A gazdasági fogalomjelölés *dominál* az intézményes–emberi együttműködés esetében is. Az emberek közötti együttműködés leggyakrabban az *ideológiai* fogalmakkal fordul elő.

E három változó kapcsolatából látható az ideológiai értékekre való vonatkoztatás konkrét fogalmi rendje, az ideológia kitüntetett szerepe, másrészt a *mikrofolyamatokat leíró gazdasági* fogalmak túlsúlya. Ez az utóbbi azt jelentette, hogy az *ideológia a hétköznapi gazdasági rendszert vette célba*, míg az előbbi sajátosság a *fogalmak axiomatikus* – ideológiából fakadó – *jellegeről* árulkodik.

A legitimációs ideológia tehát a politikai értékeket a mindennapi szférába úgy kívánja bevinni, hogy az e szféra leírására szolgáló fogalmakat megmártotta az ideológiai axiómákban és így tálalta azt az elítéltek elé. Saját helyzetük görbe tükrét adta ezáltal a kezükbe.

A változók közötti összefüggéseket tovább elemezve megállapíthatjuk a gazdasági alrendszerre vonatkozó fogalmak és az általános társadalomfejlődésre utaló szavak közötti *erős* kapcsolatot. Ugyanakkor az általános gazdasági síkra a mikrofolyamatot leíró fogalmakat vetítették ki, nem pedig a

makroösszefüggésekről árulkodó fogalmakat. Így alakult ki a *mindkét társadalmi rendszerre jellemző gazdasági fogalmak túlsúlya*.

A statisztikai elemzés rávilágít az Ideológiailag hatásmechanizmus eddig homályban maradt részleteire is. Arról van szó, hogy a mindennapi élet fogalmait olyan absztrakciós síkra vetítették rá, amely általános társadalmi érvényességénél fogva a konkrét értéktartományt leválasztotta a hétköznapi élet valóságáról. Ez a kivetítés – és ettől lett "szavahihetőbb" az Ideológia – a *gazdasági szférát* jelölő *reálfolyamatot* tartalmazó fogalmak segítségével történt meg (28 %-os arány).

Így alapozódott meg az emberi–intézményes együttműködést jelölő szóhalmoz is a mikrofolyamatban, és így alakult ki a mikrofolyamat mindkét társadalmi rendszerre jellemző fogalmi halmazának 55 %-os részesedése.

A szocializmus viszonyaira jellemző együttműködés a maga 3 %-ával még a kapitalista társadalomban megfogalmazott ember–intézményes együttműködési aránynál is alacsonyabb. Az általános társadalmi folyamaton kirajzolódó kooperáció ugyanakkor a nagyobb hitelesség kedvéért, reálfolyamatok köntösében jelent meg.

Ezek a statisztikai tények világossá teszik, hogy a valóságkép *teljesen fiktív* fogalmi rendszerben fogalmazott, hiszen az általános igazságok és bölcsességek nemhogy a valóságot adták volna, hanem még inkább elvezettek a valóságtól. Erre pedig – és ezt tanulmányunkban mindvégig hangsúlyoztuk – szükség is volt.

A konkrét viszonyok bemutatását ebből a túláltalánosított síkból kiemelt értékeken keresztül *dedukálták*. Így lett a *konkrét társadalomalakzatra (a szocializmusra) vonatkozó reálfogalmak aránya 2 %-os* az általános társadalomfejlődési síkon megjelenő mindkét társadalomra vonatkozó fogalmak 78 %-os arányával szemben.

Jegyzetek

I. Rész

1. Az ítéletek feldolgozása az MTA Szociológiai Kutató Intézet Szervezet-szociológiai osztályán folyt. Ebből az anyagból megjelent publikációk a következők:

Gyekiczky Tamás: Törvényesen elítéltetett. *Kritika* 1984/7;

Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem szabályozásának társadalmi háttere. *Mérvetánc* 1985/2-3;

Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországn. MűM Marxizmus Főosztály, Szociológiai Füzetek 40. sz. 1986., illetve kéziratban: Gyekiczky Tamás: Munkafegyelem az 1952-es év Magyarországn. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1986.;

Gyekiczky Tamás: *A fegyelem csapdájában*. Bp. 1989. MTA Szociológiai Kutató Intézet.

2. Erről lásd Szabó Miklós: Programideológiák című tanulmányát, *Világosság* 1978/2.

3. Herbet Marcuse: *Az egydimenziós ember*. Bp. (é. n.) Kossuth Kiadó.

4. Így pl. Thomas Luckmann és Peter Berger: *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit* c. munkáját, Frankfurt am Main, 1972. S. Fischer Verlag.

5. Nagyon jól jelzi ezt a következő összeállítás: *Zur Soziologie der Sprache* (*Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 15/1971. Sonderheft. Hrsg. René König) Köln, Westdeutscher Verlag. E kötetből a nyelv-problémák újszerű megközelítését két referátum jelzi: Th. Luckmann: *Soziologische Erforschung der Sprache* és G. Brage: *Das System der Kommunikation als intermediäre Struktur*.

6. Mihail Bahtyin: *A beszéd és a valóság*. Bp. Gondolat, 1986. (TTK) 127. old.

7. Uo. 142. old.

8. Claus Offe: *Berufsbildungsreform*. Frankfurt am Main 1975. Suhrkamp Verlag. A könyv magyar fordítását Mezel György készítette. Oktatókutató Intézet Könyvtára, 1982.

9. Uo. magyar fordítás, 97. old.

10. Peter Berger – Thomas Luckmann: A valóság társadalmi felépítése c. tanulmánya *A fenomenológia a társadalomtudományban* c. gyűjteményben, Bp. 1984. Gondolat Könyvkiadó, 321. old.

11. Uo.

12. Mihail Bahtyin, Id. mű, uo.

13. Peter Berger – Thomas Luckmann, Id. mű.

14. Uo.

15. Viktor Zvegincev: Nyelv és magatartás, a *Teoreticeszkaja pridkled-naja lingvisztika* c. kötetben, Moszkva, 1968. 70-90. old.

16. Uo.

17. Claus Mueller: *Politik und Kommunikation (Zur Politischen Soziologie von Sprache, Sozialisation und Legitimation)*. München, 1975. List Verlag. 23. old. (List Taschenbücher der Wissenschaft. Sozialwissenschaften.)

18. Uo. 41. old.

19. Basil Bernstein: Nyelvi szocializáció és oktathatóság, a *Társadalom és nyelv* c. kötetben. Bp. Gondolat Kiadó, 1975. 393. és köv. old.

20. Lásd Claus Mueller könyvének idevágó fejezetét, Id. mű, 61-108. old.

21. Uo. 29. old.

22. Uo. 30. old.

23. Jürgen Habermas: *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"* c. munkájáról van szó (Frankfurt am Main, 1969. Suhrkamp Verlag).

24. Claus Mueller, Id. mű, 32. old.

25. Uo. 36. old.

26. Lásd erről Basil Bernstein Id. tanulmányát.

27. Lásd Claus Mueller, Id. mű, 117. old.

28. Uo. 118. old.

29. Claus Mueller: A kommunikatív viselkedés akadályozásáról. A *Kommunikáció II. Szöveggyűjtemény* c. kötetben. Bp. 1978. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 300. old.

30. Szende Tamás: *A szó válsága*. Bp. 1979. Gondolat Kiadó, 132. old.

31. Charles Osgood: *Az összhang elve. Strukturáliszmus*. Bp. 1966. Európa Könyvkiadó, 60. old.

32. Erről a különféle álláspontok azonosképpen vélekednek. Így pl. A. Roblnson: A nyelv funkciói, és Max Bleov: A nyelvhasználatról c. tanulmányában. Mindkét tanulmány a *Kommunikáció I.* c. kötetben, Bp. 1977. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, III. Andor Csaba: *Jel, kultúra, kommunikáció*. Bp. Gondolat Kiadó, 1980.

33. Morris táblázatát idézi George Klaus: *Sprache der Politik* c. könyvében. Berlin. 1971. 18-55. old.

34. J. Kenneth Gaibraith: *Közgazdaságtan és társadalmi cél.* Bp. (é.n) Kossuth Könyvkiadó, 40. old.
35. Claus Mueller, Id. mű, 134. old., ill. Jürgen Habermas, Id. mű.
36. Claus Mueller, 140. old.
37. Uo. 138. old.
38. Szabó Miklós, Id.mű.
39. Karl Mannheim: *Ideológia és utópia.* Bp. (é. n.) Kossuth, 60. old.
40. Claus Mueller, Id. mű, 127. old.
41. Jürgen Habermas, Id. mű; Claus Mueller, Id. mű, 124. old.
42. Claus Mueller, Id. mű, 124. old.
43. Bernhard Badura: *Sprachbarrieren zur Soziologie der Kommunikation.* Stuttgart, 1973. Friedrich Fromman Verlag, Problemata Fromman-Holzboog.
44. Claus Mueller, Id. mű, 131. old.
45. Uo.
46. Uo.
47. Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága.* Bp. 1976. Akadémiai Kiadó, 15. old.
48. Uo. 19. old.
49. Hankliss Elemér: *Szentgyörgyök és sárkányok. Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* Bp. 1980. TEKA.128. old.; Lévi-Strauss: A mítoszok struktúrája, a *Strukturalizmus* c. kötetben. Bp. 1966. Európa, 137. old.
50. Lásd az előző két írást.
51. Bernhard Badura, Id. mű, 68. old.
52. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* Bp. 1976. Magvető, II. kötet, 451. old.
53. Cs. Kiss Lajos: Adalékok az Ideológiai "észlelés" és jelentésadás természetéhez. (A bolsevik programideológia legitimációs rendszerének változásai 1946-1953). Bp. 1984. MSZMP Társadalomtudományi Intézet (kézirat) ;Terestyéni Tamás: A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában, *Az információtól a közéletig* c. kötetben, Bp. 1973. Kossuth, 84. old.; Szabó Miklós, Id. cikke; de Ide sorolható még a szerző két tanulmánya is: Gyekiczky Tamás: Ideológiai érvelés büntetőjogi ítéletekben. 1952. *Acta* 1985 (ELTE ÁJTK kiadása) és *Legitimációs érvek és értékek a MKP, MDP, MSZMP kongresszusi határozataiban és dokumentumaiban.* Bp.1982.MSZMP Társadalomtudományi Intézet.
54. *A Társadalmi Szemle* elemzése Cs. Kiss Lajos művében található.
55. Terestyéni Tamás tanulmánya.

II. rész

1. L. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó, 327. old.

2. Mihail Bahtyin, id. mű, 262. old.

3. Uo.

4. Herbert Marcuse: id. mű, 105. old.

5. Kvázi tudományos nyelvezet alatt a korabeli ideológiai nyelvhasználat társadalmi problémákat boncolgató világát értjük. Semmi köze a tudományos objektivitás elvéhez, de mégis úgy tesz, mintha az lenne. Lásd Cs. Kiss Lajos id. művét.

6. Terestyéni Tamás hivatkozott cikkét ajánljuk ehhez a problémához.

7. Bernhard Badura, id. mű, 43. old.

8. A jövő a *Társadalmi Szemle* cikkében lényeges és fontos ígértet. Vö. Cs. Kiss Lajos, id. mű.

9. Lásd Terestyéni Tamás cikkét.

10. A fogalom pontos kifejtését lásd Andor Csaba, id. mű, 178. és következő oldalak.

11. Néhány művet ajánlhatunk ebben a kérdéskörben. Kulcsár Kálmán: *A mai magyar társadalom*. Bp. 1980. Kossuth Könyvkiadó; Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Bp. 1986. Magvető; Márkus István: *Kifelé a feudalizmusból*. Bp. 1971. Szépirodalmi Könyvkiadó; Márkus István: Az utóparasztság arcképéhez, *Szociológia* 1973/1; Szücs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3.

12. Az ideológia továbbélése problémakörének tisztázása még nem megoldott a magyar társadalmi gondolkodásban. Kulcsár Kálmán, Gombár Csaba (politikai kultúra), Bihari Mihály (politikai intézményes rendszer) munkáiban ugyan találhatóak hasznosítható és fontos megállapítások, azonban a társadalmi élet mindennapjainak tudásszociológiai elemzését még nem végezték el. Csak az értékek–normák felől közeledtek ehhez a szférához (Kapitány Gábor, Huszár Tibor), de a hétköznapi élet tudásstruktúráinak, mint egésznek elemzése még hátra van.

13. A *Szabad Nép* elemzéséből nem, de a brossurákból, vagy *Társadalmi Szemle* elemzéseiből, Rákosi beszédeiből, kongresszusi szövegekből megállapítható a jólét általános ígértetének ideológiai jelenléte.

14. Ma már tudjuk, hogy a munkaerőhiány a gazdasági folyamatokból alakul ki, s korántsem olyan egyértelmű a megítélése, mint ebben a korszakban volt. Kornai János: *A hiány*. Bp. 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

15. A hétköznapi gondolkodás elemzésére idézzük Heller Ágnes: *A mindennapi élet*, Bp. 1970. Akadémiai Kiadó c. könyvét.

16. Eduard Sevardnadze azzal a kifogással utasította vissza az emberi jogok bizonyos kezelési módjára vonatkozó nyugati vádakát, hogy ahol a munkanélküliség miatt emberek ödöngenek az utcán, ott az emberi jogok alapja –

a munkához való jog – egyáltalán nincs biztosítva, így tehát a kelet-európai társadalmakba való beavatkozás is személyvesztés.

17. Így pl. a vizsgálatok beszámolója szerint a kapitalizmussal szemben táplált legnagyobb ellenszenv-forrás a munkanélküliség és a munkanélküliséghez kapcsolódó negatív következmények. *Jel.Kép* 1986/3.

18. A kategória Kolosi Tamás: *Társadalmi struktúra és szocializmus* (Bp. 1974. Kossuth Könyvkiadó) c. könyvéből származik.

19. Szabó Miklós, ld. cikk.

20. Sztálin 1929-es beszéde az ellenségesítés modellje még hosszú évekig. Nem a nyílt ellenség – pl. a fasiszta rohamosztigosok –, hanem a szociáldemokráciával együttműködni kívánó kommunista csoportok az elsőszámú közellenségek. Az egész érvelés és világrend megfogalmazás, kapitalizmus és politikaelmélet a sztálini nagy beszámolást készítette elő, majd támasztotta alá. A beszéd Sztálin műveinek – félbeszakadt kiadású – magyar nyelvű 12. kötetében található meg. Bp. 1951. Szikra.

21. Lásd a szerző *Medvetánc*-ban megjelent írását.

22. Gyekiczky Tamás: *A fegyelem csapdájában*. Bp. 1989. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 87. old.

23. Cs. Kiss Lajos, ld. mű.

24. Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Bp. 1950. Szikra.

25. Uo.

III. Rész

1. Jürgen Habermas idézett munkája, Bernhard Badura és Claus Mueller könyvnek megfelelő részel.

2. A technikacentrikus szociológia a marxizmuson belül Nyikolaj Buharin nevéhez fűződik. Buharin könyvének német kiadása: N. Bucharin: *Theorie des historischen Materialismus. Gemeinverständliches Lehrbuch der marxistischen Soziologie*. Hamburg. 1922. Verlag der Kommunistischen Internationale. Buharin mellett a sztálini gazdaságelméletet is meg kell említenünk. Sztálinnak különösen azokat az írásait, melyek a technikai fejlesztés fontosságáról szólnak. A buharini elmélet filozófiai kritikáját Antonio Gramsci végezte el, még a huszas években. A Gramsci: *Filozófiai írások*. Bp. 1970. Kossuth Könyvkiadó, 179. és köv. oldalak.

3. Karl Mannheim: *Ideológia és Utópia*, ld. mű, 116. old.

4. Uo.

5. Uo. A dializtikus felfogást szépen elemzi Cs. Kiss Lajos idézett művében.

6. Karl Mannheim, ld. mű, 118. old.

7. Uo.

8. Karl Mannheim: Das konservative Denken, in: K. Mannheim: *Wissensoziologie (Soziologische Texte)* c. kötetében, Luchterhand. 1970. 420. old.
9. Karl Mannheim: *Ideológia és Utópia*, Id. mű, 30. old.
10. Uo. 64. old.
11. Szabó Miklós Id. tanulmánya.
12. Uo.
13. Ezt mutatja ki Cs. Kiss Lajos említett munkájában.
14. Szabó Miklós, Id. mű, 76. old.
15. Claus Mueller Id. munkái.
16. Karl Mannheim: *Ideológia és Utópia*, Id. mű, 36. old.
17. Huszár Tibor: *Gondolatok a munkaerkölcsről*. Bp. 1982. Magvető Könyvkiadó; Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Bp. 1977. Gondolat Kiadó; Lackó Miklós: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867-1944), a Tanulmányok a munkásosztályról* c. kötetben. Bp. 1973. Kossuth.
18. Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Bp. 1982. Kossuth Könyvkiadó.
19. Losonczi Ágnes, Id. mű, 204. old.
20. Uo.
21. Karl Hinrichs és Helmut Wiesenhal: *Arbeitswerte und Arbeitszeit* c. tanulmánya az *Arbeitszeitpolitik, Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeitszeit*. Hrg.: Claus Offe, Karl Hinrichs, Helmut Wiesenhal. Frankfurt am Main/New York. 1983. Campus Verlag, 117. old.
22. Uo.
23. Uo. 119. old.
24. Bernhard Badura, Id. mű, 67. old.
25. Basil Bernstein, Id. mű.
26. Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handels*. Frankfurt am Main, 1981. Surkamp Verlag; Jürgen Habermas: *Moral Bewußtsein und kommunikativen Handels*. Frankfurt am Main, 1983. Surkamp Taschenbuch Wissenschaft, magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete. A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő külön kiadványa*. Bp. 1986. ELTE kiadás.
27. Jürgen Habermas: *Moralbewusstsein...*, Id. mű, 146. old.
28. Magyar kiadás, 59. old.
29. Például a kollektivitás értékrendjének száműzése, lásd Hankiss Elemér: *Közösségek válsága és hiánya* c. tanulmányát a *Diagnózisok* c. kötetben. Bp. 1982. Magvető.

IV. Rész

1. Karl Mannheim: *Ideológia és Utópia*, Id. mű, 28. old.
2. Kornai János: *A hiány*, Id. mű.

3. Lukács György: *A társadalmi lét Ontológiájához*, II. köt. (a Munka c. fejezet), Bp. 1976. Magvető Könyvkiadó; Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1843-44-ből*. Bp. 1970. Kossuth Kiadó; Márkus György: *Marxizmus és antropológia*. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó.

4. Makó Csaba: *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Bp. 1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

5. Uo. a kvázi bürokratikus munkafolyamatról, 151. és a köv. oldalak.

6. Elsősorban Smidt Péter, Bihari Mihály, Papp Zsolt, Makó Csaba, Héthy Lajos, Kulcsár Kálmán írásait ajánljuk.

7. Az ötvenes évek elején a népi demokrácia jellegéről nagy "elméleti" vita folyt. Már jóval ezelőtt kidolgozták a népi demokrácia fogalmát és használatának szabályait. E fogalom a kontinuitás örve alatt vitte be az államot a korábban nem látott zátonyos vizekre.

8. Lásd Hankiss Elemér: *Diagnózisok*, illetve Biné Ágnes és Mérei Ferenc: *Gyereklélektan* c. munkáját. Hankiss Elemér kötetéből különösen a büntudatról szóló esszéire hívjuk fel a figyelmet.

9. A munkaerőgazdálkodás elemzésére lásd Darvas Péter és Gyekiczky Tamás: *A munkaerőgazdálkodás és a szakképzés változásai Magyarországon 1949-1956* c. munkáját. Bp. 1986. Oktatáskutató Intézet.

10. A felvilágosodásban fogalmazódott meg, hogy a tudás, a felismerés a cselekvés alapja. Ennek a koncepciónak metsző kritikáját adja Marx a Feuerbach-tézisekben. Minden ideológia azonban természeténél fogva aufklerista, mivel éppen a felismerés-cselekvés konzekvenciára épít.

11. Lásd Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom* c. tanulmányát. De ezt támasztják alá Berend T. Iván és Hanák Péter elemzései is.

12. Már Hegel óta tudjuk, hogy a valóság konfliktusos szerkezetű.

13. A huszadik század második felében Magyarországon is előretört – egyelőre csak az elméletben – az emberi gazdaság elmélete. Augusztinovics Mária, Bessenyei István cikkeit kell itt elsősorban megemlítenünk.

14. E munkaerőpolitika elméleti megalapozása már több mint húsz éves múltra tekint vissza. Kritikája: Gyekiczky Tamás: *Az oktatás gazdaságtani irányzat a munkaerő és oktatástervezésről* (ismertetés és kritika), megjelent *Az infrastrukturális ágazatok gazdaságtana* c. kötetben. Bp. 1986. Művelődéskutató Intézet.

15. A fogalmi zűrzavarra jó példa az összes etikai tankönyv vagy olyan könyv, amely tankönyv akar lenni. Tulajdonképpen még Hankiss Elemérnek sem sikerült – már idézett cikkében – elhatárolni egymástól ezeket a fogalmakat.

16. Cs. Kiss Lajos idézett művében – Karl Mannheim alapján – remekül elemzi e kérdéskört.

FÜGGELÉK

A kutatás során alkalmazott tartalomelemzés kidolgozása *Dénes Tamás* nevéhez fűződik. A szokásos tartalomelemző programokon túlmenően a módszer lehetőséget adott a fogalmi kapcsolódások és összefüggések mérésére is. Emellett az egyes fogalmak környezetének elemzését is lehetővé tette.

A dolgozat során már ismertettük az egyes lépéseket. Itt a táblázatokat közöljük, illetve azokat a módszertani fogásokat írjuk le, amelyek bemutatására még nem volt lehetőségünk.

1. tábla

Az első negyven szó gyakorisági sorrendje

[1.] Dolgozó	Saját
Terv	Jó
Munka	Bér
Gyár	Éhség
Szocializmus	Veszélyeztetni
Magatartás	Kell
Kizsákmányoló	Megsérteni
Állam	Béke
Munkafegyelem	Történni
Egész	Munkanélküliség
Dolgozni	Kötelesség
Belátni	Akadályozni
Építeni	Érdek
Teljesíteni	Többség
Fegyelem	Rész
Jelenleg	Hatalmas
Társadalom	Boldog
Ország	Feltétel
Magatartás	Megvalósítani
Öntudat	[40.] Önkényes

A leggyakrabban előforduló mondatok (gyakorisági sorrendben)

Államban/országban terv folyik.

Országban munkaerőhiány van.

Munkaerőhiánnyal küzdünk.

Nem kell munkanélkül, éhesen ácsorognia a gyár előtt munkára várva, mint az a kizsákmányolók országaiban napirenden van. A dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelemmel végzi.

Eredményes munkához munkafegyelem szükséges.

Nem elegendő rendszer nélkül, ötletszerűen dolgozni.

A dolgozó jelenleg nem a kizsákmányolók profitját növeli.

Dolgozó maga a közösségért, boldog jövőért dolgozik.

Megkárosítják a dolgozók államát, de saját magukat is.

A dolgozók jórésze jelenleg nemcsak belátja, de érzi is: a munka többé nem kényszer, dicsőség.

Munkabérét közvetlenül, közvetve szociális juttatás formájában megkapja.

A dolgozó ahelyett, hogy meghálálná és önként, öntudatosan, fegyelmezetten végezné munkáját, megsértette a munkafegyelmet.

Szocialista társadalmunkban kedvező munkafeltételek mellett, megfelelő bérért dolgozik.

A terv elengedhetetlen feltétele, hogy az építő munkából minden munkaképes ember kivegye részét.

Veszélyeztette a népgazdasági terv, de annak részletének is a megvalósítását.

Mindig vannak, akik egyrészt nem látják be, nem akarják belátni, másrészt politikai elmaradottság miatt nem képesek belátni azt az óriási különbséget, mely a munka céljából és feltételében a múltban volt, és jelenleg van.

Veszélyezteti saját társai szebb, boldogabb életét.

3. tábla

Az elemzésre kiválasztott kulcsfogalmak

Magatartás	Munka
Rend	Gyár
Öntudat	Érdek
Munkafegyelem	Dolgozó
Lazaság	Bér
Kényszer	Béke
Fegyelem	Társadalom
Jövő	Ország
Közösség	Szocializmus
Ember	Állam
Csoport	Politika
Múlt	Népgazdaság
Kispolgár	Juttatás
Kizsákmányoló	Munkafeltétel
Ellenség	Termelés
Terv	Alkotmány

A felsorolásból látható, hogy nemcsak az első negyven helyen szereplő szó került bele az elemzendő kulcsfogalmak közé, másrészt egy-két szó nem került be az elemzés tartományába (pl. igék, határozók). Ennek oka nagyon tudatos volt, mivel a kutatói kíváncsiság túlment az első negyven szó fogalmán, és az elemzésbe bevont olyan szavakat is, melyek a kutató számára különösen fontosak (munkafeltételek pld.).

4. tábla

A kulcsfogalmakat leíró változók és értékeik

- I. A fogalom társadalmi alrendszerre való vonatkozása*
  1. politikai
  2. gazdasági
  3. jogi
  4. morális-erkölcsi értékrend
  5. Ideológiail
- II. A fogalom társadalmi szerveződési szintre való vonatkozása*
  1. makrotársadalmi szint
  2. mikrotársadalmi szint
- III. A fogalom vonatkozása a társadalmi együttműködés típusaira*
  1. Emberek közötti együttműködést jelöl
  2. Intézményes koordinációra utal
  3. Ember-Intézmény kapcsolatra vonatkozik
  4. Nem együttműködést, konfliktust jelöl
- IV. A fogalom társadalomfejlődési értelmezhetőségi szintje*
  1. Általános társadalomfejlődésre vonatkozik
  2. Konkrét társadalomfejlődésre utal
- V. A fogalom társadalmi típusra vonatkozása*
  1. Szocialista társadalomra vonatkozik
  2. Kapitalista társadalomra vonatkozik
  3. Mindkettőre vonatkozik
  4. Egyikre sem
- VI. A fogalom viszonya a társadalmi folyamatok jellegéhez*
  1. Normatív fogalom
  2. Reálfolyamatokat tartalmaz
  3. Semleges.

5. tábla

**Az I. sz. változó belső eloszlása (gyakoriság/%)
(A társadalmi alrendszerre való vonatkozás)**

	Politikai	Gazdasági	Morális-erkölcsi	Ideológiai	Nincs ilyen vonatkozása
Politikai	93/4%	57/3%	12/1%	24/1%	–
Gazdasági	57/3%	531/25%	32/1%	176/8%	–
Morális-erkölcsi	12/1%	32/2%	115/5%	77/4%	–
Ideológiai	24/1%	176/9%	77/4%	245/12%	–
Nincs ilyen vonatkozása	–	–	–	–	318/16%
Σ	186/9%	796/39%	236/11%	522/25%	318/16%

$$\Sigma = 2058/100\%$$

6. tábla

**A II. sz. változó belső eloszlása (gyakoriság/%)
(Társadalmi szerveződési szintek)**

	Makrofolyamatra	Mikrofolyamatra	Nem értékelhető
Makrofolyamatra	323/15%	199/10%	–
Mikrofolyamatra	199/10%	1019/49%	–
Nem értékelhető	–	–	318/16%
Σ	522/25%	1218/59%	318/16%

$$\Sigma = 2058/100\%$$

7. tábla

A III. sz. változó belső eloszlása (gyakoriság/%)
(A társadalmi együttműködés típusaira való vonatkozás)

	Emberek közötti együttműködés	Intézményes koordináció	Ember–in- tézmeny kapcsolata	Konfliktust jelöl	Nem értel- mezhető
Emberek közötti együttműködés	360/17%	34/2%	195/10%	47/2%	–
Intézményes koordináció	34/2%	109/5%	64/3%	0	–
Ember–intézmény kapcsolata	195/10%	64/3%	565/27%	0	–
Konfliktust jelöl	47/2%	0	0	26/1%	–
Nem értelmezhető	–	–	–	–	318/16%
Σ	636/31%	207/10%	824/40%	73/3%	318/16%
		Σ	2058/100%		

8. tábla

A IV. sz. változó belső eloszlása (gyakoriság/%)
(Társadalomfejlődési értelmezhetőségi szint)

	Általános társada- lomfejlődésre	Konkrét társada- lomfejlődésre	Nem értel- mezhető
Általános társadalomfejlődésre	1551/75%	65/3%	–
Konkrét társadalomfejlődésre	65/3%	59/3%	–
Nem értelmezhető	–	–	318/16%
Σ	1616/78%	124/6%	318/16%
	Σ	2058/100%	

9. tábla

**Az V. sz. változó belső eloszlása (gyakoriság/%)
(A fogalom társadalmi típusra vonatkozása)**

	Szocialista	Kapitalista	Mindkettőre	Egyikre sem	Nem értelmezhető
Szocialista	25/1%	0	36/2%	–	–
Kapitalista	0	54/3%	62/3%	–	–
Mindkettőre	36/2%	62/3%	1465/70%	–	–
Egyikre sem	–	–	–	–	–
Nem értelmezhető	–	–	–	–	318/16%
Σ	61/3%	116/6%	1563/75%	–	318/16%

Σ 2058/100%

10. tábla

**A VI. sz. változó belső eloszlása (gyakoriság/%)
(Társadalmi folyamatok jellegéhez való viszony)**

	Normatív folyamat	Reálfolyamat	Semleges	Nem értelmezhető
Normatív folyamat	400/19%	215/10%	46/2%	–
Reálfolyamat	215/10%	801/40%	0	–
Semleges	46/2%	0	17/1%	–
Nem értelmezhető	–	–	–	318/16%
Σ	661/31%	1016/50%	63/3%	318/16%

Σ 2058/100%

11. tábla

Az I-II. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi alrendszer

Társadalmi szerveződési szint	Politikai	Gazdasági	Morális-Er-kölcsi	Ideológiai	Nem értelmezhető	Σ
Makrofolyamat	95/5%	142/7%	110/5%	175/9%	–	522/26%
Mikrofolyamat	91/4%	654/32%	126/6%	347/16%	–	1218/58%
Nem értelmezhető	–	–	–	–	318/16%	318/16%
Σ	186/9%	796/39%	236/11%	522/25%	318/16%	2058/100%

12. tábla

Az I-III. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi alrendszer

Az együttműködés típusai	Politikai	Gazdasági	Morális-Er-kölcsi	Ideológiai	Nem értelmezhető	Σ
Emberek közötti együttműködés	35/2%	193/9%	159/7%	249/12%	–	636/30%
Intézményes koordináció	88/4%	84/4%	12/1%	23/1%	–	207/10%
Ember-Intézményes kapcsolatra utal	63/3%	519/25%	33/2%	209/10%	–	824/40%
Konfliktust jelöl	–	–	32/2%	41/2%	–	73/4%
Nem értelmezhető	–	–	–	–	318/16%	318/16%
Σ	186/9%	796/38%	236/12%	522/25%	318/16%	2058/100%

13. tábla

Az I-IV. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi alrendszer

Társadalmi fejlődési szint	Politikai	Gazdasági	Morális-Erkölcsei	Ideológiai	Nem értelmezhető	Σ
Általános	184/8%	776/38%	204/10%	452/21%	–	1616/77%
Konkrét	2/1%	20/1%	32/2%	70/3%	–	124/7%
Nem értelmezhető	–	–	–	–	318/16%	318/16%
Σ	186/9%	796/39%	236/12%	522/24%	318/16%	2058/100%

14. tábla

Az I-V. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi alrendszer

Társadalmi típus	Politikai	Gazdasági	Morális-Erkölcsei	Ideológiai	Nem értelmezhető	Σ
Szocialista	5	37/2%	1	18/1%	0	61/3%
Kapitalista	0	15/1%	32/2%	69/3%	0	116/6%
Mindkettő	181/9%	744/36%	203/10%	435/20%	0	1536/75%
Egyikre sem	0	0	0	0	0	0
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	186/9%	796/39%	236/12%	522/24%	318/16%	2058/100%

15. tábla

Az I-VI. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi alrendszer

Társadalmi folyamatok jellege	Politikai	Gazdasági	Morális-Erkölcsei	Ideológiái	Nem értelmezhető	Σ
Normatív	44/2%	210/10%	129/6%	278/14%	0	661/32%
Reálfolyamat	142/17%	586/28%	74/3%	214/10%	0	1016/58%
Semleges	0	0	33/2%	30/2%	0	63/4%
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	186/19%	796/38%	236/11%	522/26%	318/16%	2058/100%

16. tábla

A II-III. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi szerveződési szint

A társadalmi együttműködés típusai	Makrotársadalmi	Mikrotársadalmi	Nem értelmezhető	Σ
Emberök közötti együttműködés	194/9%	442/22%	0	636/31%
Intézményi koordináció	101/5%	106/5%	0	207/10
Ember-intézmény kapcsolata	169/8%	655/31%	0	824/39%
Konfliktust jelöl	58/3%	15/1%	0	73/4%
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	522/25%	1218/59%	318/16%	2058/100%

17. tábla

A II-IV. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi szerveződési szint

Társadalomfejlődési szint	Makrotársadalmi	Mikrotársadalmi	Nem értelmezhető	Σ
Általános társadalomfejlődés	431/21%	1185/57%	0	1616/78%
Konkrét társadalomfejlődés	91/4%	33/2%	0	124/6%
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	522/25%	1218/59%	318/16%	2058/100%

18. tábla

A II-V. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi szerveződési szint

Társadalmi típus	Makrotársadalmi	Mikrotársadalmi	Nem értelmezhető	Σ
Szocialista társadalom	25/1%	36/2%	0	61/3%
Kapitalista társadalom	86/4%	30/2%	0	116/6%
Mindkettőre vonatkozik	411/20%	1152/55%	0	1563/75%
Egyikre sem	0	0	0	0
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	522/25%	1218/59%	318/16%	2058/100%

19. tábla

A II-VI. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi szerveződési szint

Társadalmi folyamatok jellege	Makrotársadalmi	Mikrotársadalmi	Nem értelmezhető	Σ
Normatív fogalom	215/10%	446/22%	0	661/32%
Reálfogalom	258/12%	758/37%	0	1016/49%
Semleges	49/2%	14/1%	0	63/3%
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	522/24%	1218/60%	318/16%	2058/100%

20. tábla

A III-IV. változó összefüggése (gyakoriság/%)
A társadalmi együttműködés típusai

Társadalomfejlesztési értelmezhetőségi szint	Emberek közötti együttműködés	Intézményes koordináció	Intézmények-ember kapcsolat	Konfliktust jelöl	Nem értelmezhető	Σ
Általános társadalomfejlődés	588/29%	204/10%	777/38%	47/2%	0	1616/79%
Konkrét társadalomfejlődés	48/2%	3	47/2%	26/1%	0	124/5%
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	636/31%	207/10%	824/40%	73/3%	318/16%	2058/100%

21. tábla

A III-V. változó összefüggése (gyakoriság/%)
A társadalmi együttműködés típusai

Társadalmi típus	Emberek közötti együttműködés	Intézményes koordináció	Intézmények-ember kapcsolat	Konfliktust jelöl	Nem értelmezhető	Σ
Szocialista	18/1%	3	40/2%	0	0	61/3%
Kapitalista	47/2%	0	43/2%	26/1%	0	116/5%
Mindkettőre	571/28%	204/10%	741/36%	47/2%	0	1563/76%
Egyikre sem	0	0	0	0	0	0
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	636/31%	207/10%	824/40%	73/3%	318/16%	2058/100%

22. tábla

A III-VI. változó összefüggése (gyakoriság/%)
A társadalmi együttműködés típusai

Társadalmi folyamatok jellege	Emberek közötti együttműködés	Intézményes koordináció	Intézmények-ember kapcsolat	Konfliktust jelöl	Nem értelmezhető	Σ
Normatív	347/17%	40/2%	217/10%	57/2%	0	661/31%
Reálfolyamat	242/12%	167/8%	607/30%	0	0	1016/50%
Semleges	47/2%	0	0	16/1%	0	63/3%
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	636/31%	207/10%	824/40%	73/3%	318/16%	2058/100%

23. tábla

A IV-V. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalomfejlődési szint

Társadalmi tí- pus gyakoriság/%	Általános	Konkrét	Nem értel- mezhető	Σ
Szocialista	56/3%	5	0	61/3%
Kapitalista	62/3%	54/3%	0	116/6%
Mindkettő	1498/72%	65/3%	0	1563/75%
Egyik sem	0	0	0	0
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	1616/78%	124/6%	318/16%	2058/100%

24. tábla

A IV-VI. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalomfejlődési szint

Társadalmi folyamatok jellege	Általános	Konkrét	Nem értel- mezhető	Σ
Normatív	599/29%	62/3%	0	661/32%
Reálfolyamat	970/47%	46/2%	0	1016/49%
Semleges	47/2%	16/1%	0	63/3%
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	1616/78%	124/6%	318/16%	2058/100%

25. tábla

Az V-VI. változó összefüggése (gyakoriság/%)
Társadalmi típus

A társadalmi folyamatok jellege	Szocialista	Kapitalista	Mindkettő	Egyik- sem	Nem értel- mezhető	Σ
Normatív	0	57/2	578/28%	0	0	661/30%
Reálfolyamat	35/2%	43/2%	998/48%	0	0	1016/52%
Semleges	0	0	47/2%	0	0	63/2%
Nem értel- mezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	61/2%	116/4%	1563/78%	0	318/16%	2058/100%

A szövegszerkesztés a **WordStar 5.0** magyar változatával
(forgalmazója a *Microsystem* Kisszövetkezet),
a szerkesztés a *SoftInvest* által összeállított számítógépkonfiguráción,
a **Ventura Publisher 1.2** magyar változatával készült.

Hozott anyagról sokszorosítva
8919070 MTA Sokszorosító, Budapest. F.v.: dr. Héczey Lászlóné